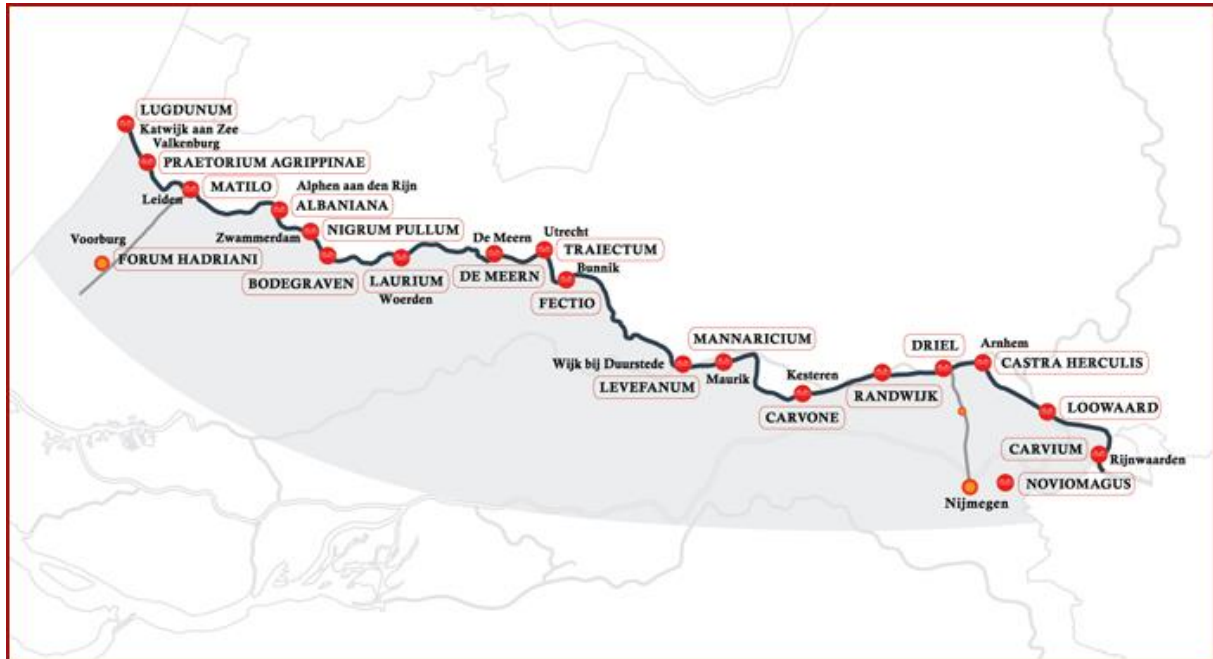


Terug naar de Grens



Kansen en knelpunten van erfgoedbeheer en nationale beeldvorming rond de Romeinse limes in Nederland

Hadewijch Zwart 6009506

Masterscriptie Cultuureschiedenis van Modern Europa, Universiteit Utrecht

Begeleider: Dr. Gertjan Plets

Datum: 01-08-2017

Aantal Woorden: 28.568

Afbeelding: “De Romeinse Limes in Nederland,” Limes-wiki, voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017, <http://www.limeswiki.nl/index.php/Hoofdpagina>.

Abstract

The limes was the northern frontier of the Roman Empire and ran through the Netherlands alongside the river Rhine. In 2011, Halbe Zijlstra, state-secretary of the Dutch governmental department of Education, Culture and Science, placed the limes on the national tentative list to become an official UNESCO World Heritage Site (WHS). The nomination, however, faces three serious difficulties. First of all, the limes is not simply a Dutch WHS, but wishes to complement the current WHS Frontiers of the Roman Empire. Secondly, the visible and tangible heritage of the limes, is quite scarce. These two problems unite in the final and perhaps most complicated issue the Netherlands must deal with: the Dutch people are not very aware of the (importance of the) limes. These difficulties stir the main question: what image does the Netherlands want to carry out with the Dutch limes and which agendas motivate these actions?

To answer this question, this thesis first analyses the current relationship between UNESCO and the Netherlands as a State Party (a country that has signed the World Heritage Convention). This first chapter shows that, like many other State Parties, the Netherlands views World Heritage as a way of gaining worldwide attention, which helps to develop the national economy. The intense and much criticised nomination process, described in chapter two, unveils the arena that the World Heritage Convention has become. This chapter also depicts Dutch search for balance in between making an external of nation branding and a proper and unconstrained involvement of the local communities.

The third chapter analyses the national socio-political agenda of The Netherlands, through a critical discourse analysis of nine governmental documents that mean to prepare the official nomination file for the Dutch limes. These documents make the struggle of placing a national framework upon local and transnational heritage clear. The agendas emerge even more clearly in the concluding chapter. Each possible function of the limes as heritage thrives through its own narrative, goals and values. These narratives can roughly be distinguished by: a pragmatic narrative about the archaeological values of heritages, conservation and sustainable tourism. The second is an internally focussed cultural narrative that deals with the social cohesion and identity that heritage can provide. Thirdly an external cultural narrative surfaces in the limes discourse that uses the limes as a nation brand. Finally, the limes contains an economical narrative that needs sites to provide for their own financial resources.

These overlapping narratives and functions, show that the limes cannot just be the national heritage UNESCO's policy provides for it to be. On the other hand, it seems impossible that the limes can cover local, national and international levels of meaning. Maybe the burden of all this significance is just too much for heritage to bear.

Inhoud

VOORWOORD	6
INLEIDING	7
1. UNESCO en Nederlands Werelderfgoed	7
2. Nederland en UNESCO: de nationale spelers.....	8
3. Problematiek.....	10
4. Status Quaestionis	12
5. Methode	18
6. Opbouw	21
HOOFDSTUK 1: UNESCO EN WERELDERFGOED IN NEDERLAND	23
1.1. UNESCO en werelderfgoed: een geschiedenis.....	23
1.2. UNESCO en werelderfgoed: problematiek, kritiek en ontwikkelingen	26
1.3. Werelderfgoed in Nederland – bekendheid onder de Nederlandse bevolking.....	28
1.4. Het Nederlandse Werelderfgoed Narratief	31
1.5. Werelderfgoedsites in Nederland – Fase 1 (1992-2003)	34
1.6. Werelderfgoedsites in Nederland – Fase 2 (2007-heden).....	37
HOOFDSTUK 2. HET NOMINATIEPROCES: OP WEG NAAR WERELDERFGOED	41
2.1. UNESCO en het nominatieproces.....	42
2.2. Voorlopig werelderfgoed in Nederland	43
2.4. De limes als voorlopig werelderfgoed	48
2.4.1. Outstanding Universal Value	48
2.4.2. De limes als voorlopig werelderfgoed: authenticiteit en integriteit.....	50
2.4.3. De limes als voorlopig werelderfgoed: comparatieve analyse	52
2.4.4. De limes als voorlopig werelderfgoed: draagvlak en draagkracht.....	53
2.5. Vervolgstappen en transnationaal werelderfgoed	55
HOOFDSTUK 3: CASESTUDY DISCOURSANALYSE: BELEIDSDOCUMENTEN VAN DE LIMES (2011-2016) ONDER DE LOEP	58
3.1. De kritische discoursanalyse en de limes beleidsdocumenten	59
3.2. Kamerbrief Voorlopige Lijst Werelderfgoed (2011).....	60
3.3. Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes (2012).....	61

3.4. Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes (2014).....	63
3.5. Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes (2014).....	64
3.6. Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes (2014).....	65
3.7. Limes: op zoek naar de lijn	67
3.8. Interpretatiekader	69
3.9. Bitter en Zoet: advies van de expertgroep beoordeling werelderfgoednominaties.....	71
3.10. Storyline Romeinen / Limes	73
3.11. Vergelijkende analyse	73
HOOFDSTUK 4: LIMES NARRATIEVEN	75
4.1. Het Narratief	76
4.2. Het pragmatische narratief: behoud, beheer en management	77
4.3. Het interne culturele narratief: sociale cohesie en invulling van identiteit	79
4.4. Het externe culturele narratief: nationaal merk en uitdraging van identiteit	82
4.5. Het economische narratief: neoliberalisme en de lokale gemeenschap	84
CONCLUSIE	88
BIBLIOGRAFIE	91
BIJLAGE 1. LIJST MET GEBRUIKTE AFKORTINGEN.....	103

Voorwoord

Dit onderzoek is tot stand gekomen vanuit een al vroeg ontstane interesse in erfgoed in Nederland. In de bossen van het dorpje Malden, in de buurt van Nijmegen, waar ik ben opgegroeid, bevindt zich een open plek met daarin een vierkante, opgehoogde heuvel. Sinds enkele jaren staat naast de heuvel een bordje dat vertelt op deze plek vroeger een Romeinse wachttoren stond. Hoewel een kale heuvel misschien niet veel voorstelt, werkte mijn fantasie overuren. Het idee dat er jaren en jaren geleden zo vlak bij mijn huis Romeinse soldaten hadden geleefd, intrigeerde mij mateloos. Later stelde mezelf de vraag: moet deze open plek zo stil en privé blijven om mijn verbeelding alle ruimte te geven, of moest de wachttoren in al zijn vergane glorie hersteld worden zodat iedereen kan deelnemen aan deze historische ervaring?

Het is dan ook niet verwonderlijk dat ik na mijn middelbare school historicus wilde worden. Mijn interesse in de hedendaagse invulling van het verleden bleef bestaan. In de zomer van 2016 volgde ik aan het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome een summerschool genaamd Roma Caput Mundi over het ontelbare erfgoed dat deze stad rijk is. Hoewel erfgoed een prachtige deur naar het verleden biedt, leerde ik dat het niet zomaar een neutrale weergave van de geschiedenis is. Mijn belangstelling voor culturele ontwikkelingen en erfgoed bepaalden mijn keuze voor de master Cultuurgeschiedenis van Modern Europa. Binnen dit traject bestond het keuzevak (Im)materieel erfgoed, gegeven door Dr. Gertjan Plets. Het moge duidelijk zijn dat ik niet lang over mijn vak keuze na hoefde te denken.

Geïnspireerd door de colleges en de politieke elementen achter cultureel erfgoed en vooral het UNESCO-beleid, kwam het idee voor mijn scriptieonderwerp tot stand. Tijdens mijn master en vlak na mijn keuze de limes te onderzoeken, kwam een stage bij Stichting Romeinse Limes Nederland op mijn pad. Deze ervaring wierp een nieuw licht op de problematiek maar ook de kansen die een werelderfgoednominatie met zich meebrengt. Tussen 27 maart en 15 mei kreeg ik de mogelijkheid het Scriptielaboratorium op het KNIR te volgen en hierdoor zeven weken als beursaal in Rome te verblijven. Dit was zonder meer een droom die uitkwam.

Mijn dank gaat dan ook allereerst uit naar de scherpziende ogen en de grenzeloze kennis van de staf van het KNIR, die bovenal mijn eigen inzichten stimuleerden en daarbij hielpen mijn ideeën te ordenen. Daarnaast wil ik Astrid Hertog, de directeur van Stichting RLN en mijn stagebegeleider bedanken voor haar goede tips en een inkijkje in de praktijkuitvoer van het UNESCO-beleid en de ontwikkeling van het limeserfgoed in Nederland. Tot slot gaat mijn dank uit naar mijn scriptiebegeleider en stagedocent Gertjan Plets, voor zijn eindeloze geduld, onovertroffen bereikbaarheid, fenomenale kennis van zaken en eeuwige positiviteit. Zonder jullie tomeloze inzet was deze scriptie er niet geweest.

Inleiding

1. UNESCO en Nederlands Werelderfgoed

In 2011 droeg Halbe Zijlstra (toenmalig staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) de limes in Nederland bij UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) aan als potentieel werelderfgoed.¹ Deze oorspronkelijke noordgrens van het Romeinse Rijk staat nu op de Nederlandse *tentative* lijst. Deze lijst is de landelijke voorlopige lijst met genomineerd werelderfgoed. De voordracht van de limes zette een proces in gang dat in 2021 de Romeinse limes in Nederland officieel tot UNESCO's werelderfgoed maakt, als alles goed gaat. UNESCO, die zich bezighoudt met onderwijs en cultuur, heeft als een van de taken het benoemen en beschermen van erfgoed dat volgens de organisatie van 'wereldbelang' is. Deze claim staat echter op gespannen voet met de partijen die de potentiële erfgoedsites aandragen. De benoeming van werelderfgoed is vaak een bron van nationale of regionale trots.²

De limes bestond grotendeels uit een natuurlijke grens, gevormd door de oude loop van de Rijn. De limes stroomde in de eerste eeuwen na Chr. vanuit het huidige Xanten in Duitsland, via Nijmegen, Utrecht en Alphen aan de Rijn naar Katwijk.³ De grens symboliseerde niet alleen een afscheiding maar ook een verbinding, net als het huidige erfgoed. De limes geeft het Nederlandse verleden een hoofdstuk in het verhaal van de oude Romeinen en andersom. Nederland krijgt met de nominatie de mogelijkheid in het Romeinse verleden, gedeeld met diverse andere Europese landen, een eigen nationale identiteit weer te geven. Sinds de eerste Nederlandse werelderfgoedsites, vormt de strijd tegen en de innovatieve samenwerking met het water een kenmerkend nationaal thema.⁴ Daarnaast verbindt de limes binnen de landelijke grenzen afzonderlijke lokale erfgoedsites van oost naar west Nederland in een gedeeld verleden. Beide factoren lijken een werelderfgoedtitel waard, maar het genomineerde erfgoed kampt eveneens met mogelijke zwakke punten en bedreigingen.

Vier factoren maken de nominatie van de Nederlandse limes als werelderfgoed relevant om nader te onderzoeken. Allereerst geeft het de mogelijkheid een lopend proces te analyseren. Ten tweede voegt de limes zich samen met een al bestaand werelderfgoed, namelijk *Frontiers of the Roman Empire* (Grenzen van het Romeinse Rijk). Dit maakt de *Frontiers* een

¹ Halbe Zijlstra, *Kamerbrief Voorlopige Lijst Werelderfgoed aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 04-04-2011.

² Jan Turtinen, "Globalising Heritage – On UNESCO and the Transnational Construction of a World Heritage", *SCORE* 2000, no. 12 (2000), 3. (1-25)

³ Janny Rodermond "Voorwoord," in *Limes Atlas*, red. Bernard Colenbrander (Rotterdam, Uitgeverij 010, 2005), 7.

⁴ Bart van der Aa, "Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impacts of listing," (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2005), 47.

Transnational World Heritage. Dit soort gedeeld erfgoed vormt een aparte categorie binnen het werelderfgoed, waarbij de site zich in een of meerdere landen bevindt. UNESCO moedigt *Transnational World Heritage* aan omdat dit type erfgoed aansluit bij de globale en transnationale visie van UNESCO.⁵ Deze aaneensluiting maakt de gehele limes ‘Europe’s greatest archaeological monument’ dat de Europese Unie goedkeurt en financiert.⁶ Daarnaast is de limes geen duidelijk afgebakend monument, maar een terreinenlandschap, waarvan het tastbare erfgoed grotendeels afwezig is of in de grond ligt verborgen. Tot slot heeft het genomineerde werelderfgoed heeft nog onvoldoende draagvlak onder de Nederlandse bevolking.⁷ Toch vindt de Nederlandse staat de limes zodanig relevant om aan te dragen als werelderfgoed.

2. Nederland en UNESCO: de nationale spelers

Nederland bezit momenteel tien door UNESCO erkende werelderfgoedsites.⁸ Tussen 2003 en 2007 maakte Nederland deel uit van het werelderfgoedcomité, de organisatie binnen UNESCO die de werelderfgoedlijst beheert en jaarlijks aanvult. Nederland besloot in deze periode zich terughoudend op te stellen in het voordragen van nieuw nationaal werelderfgoed, uit respect voor het *Global Strategy* beleid van UNESCO. De *Global Strategy* (oorspronkelijk opgestart in 1994) houdt in dat UNESCO vanaf 2004 bewust de ‘ongelijke verdeling’ op de werelderfgoedlijst aanpakte.⁹ Na 2007 besloot het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) dat Nederland weer erfgoed mocht indienen. De toenmalige minister Ronald Plasterk gebood wel terughoudendheid in de voordrachten en adviseerde daarnaast de *tentative* lijst kritisch te herzien.¹⁰ Gezamenlijk met de limes zijn er momenteel negen Nederlandse erfgoedsites genomineerd.¹¹

⁵ Pierre Galland, Katri Lisitzin, Anatole Oudaille-Diethardt en Christopher Young, *World Heritage in Europe Today* (Parijs: Unesco, 2016), 34.

⁶ “Frontiers of the Roman Empire: Europe’s Greatest Archaeological Monuments,” Roman Frontiers, voor het laatst geraadpleegd 17-07-2017, <http://www.romanfrontier.eu/en/about-limes/frontiers-roman-empire-eus-greatest-archaeological-monument>.

⁷ College van Rijksadviseurs, *CRA-advies Romeinse Limes aan Nederlandse Limes Samenwerking*, 03-03-2015, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/binaries/college-van-rijksadviseurs/documenten/brieven/2015/03/05/cra-advies-limes/150303+CRA+advies+Romeinse+Limes.pdf>.

⁸ “Dossier Werelderfgoed,” Website Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 19-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/werelderfgoed-in-nederland>.

⁹ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 20-21.

¹⁰ Ronald H.A. Plasterk, *Briefadvies werelderfgoed aan Raad voor Cultuur*, 11-05-2007.

¹¹ “Dossier Werelderfgoed: Voorlopige lijst van toekomstige aanvragen in Nederland,” Website Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 24-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/voorlopige-lijst-van-toekomstige-aanvragen-in-nederland>.

Drie nationale stakeholders houden zich bezig met de Romeinse limes als werelderfgoed: de Nederlandse overheid, in dit geval het OCW en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Nederlandse Limessamenwerking (NLS) en de Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN). De RCE valt onder het OCW en houdt zich actief bezig met het nationale erfgoedbeleid en -beheer. De website van de RCE en hun werelderfgoed beleid koppelt het huidige Nederlandse werelderfgoed aan drie Nederlandse thema's: waterland, burgersamenleving en ontworpen landschap.¹² Zo voldoet Nederlands werelderfgoed allereerst aan onderscheidende Nederlandse waarden, die het belang van het erfgoed als nationale trots benadrukt. Het 'wereldbelang' van het erfgoed lijkt voor de RCE op een tweede plaats te komen.

Naast de RCE zijn de drie provincies waar de limes doorheen loopt (Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland) eveneens betrokken bij het nominatieproces. Samen vormen deze drie provincies de NLS en fungeren zij als de *sitholder* van de limes. De *sitholder* is de organisatie die namens de lidstaat (het land dat deelneemt aan de UNESCO-werelderfgoedovereenkomst) verantwoordelijk is voor het behoud en beheer van het erfgoed en de nominatie voorbereid. De samenwerking bestaat eigenlijk uit een groep van afgevaardigden afkomstig van lokale en provinciale experts in limeserfgoed en lokale uitwerkingen zoals musea en erfgoed sites. De NLS ontstond in 2013 naar aanleiding van de werelderfgoednominatie van de limes. In de meeste gevallen is de *sitholder* de gemeenschap die al bij het erfgoed betrokken is, zoals de lokale bevolking of een erfgoed instantie.¹³ Bij de limes als geheel is er geen sprake van één lokale inbedding waar een duidelijke *sitholder* uit voortkomt. De samenwerking poogt te functioneren als deze lokale inbedding van het limeserfgoed. De NLS richt zich specifiek op het 'beter zichtbaar en beleefbaar' maken van de limes en het voorbereiden van de werelderfgoednominatie.¹⁴

Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN) ontstond in 2013 naar aanleiding van de eerste stappen van de limes naar de werelderfgoedstatus. RLN heeft op de eerste plaats een faciliterende functie. De stichting probeert meer bekendheid te genereren onder de Nederlandse

¹² "Dossier Werelderfgoed: Werelderfgoed in Nederland," Website Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 19-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/werelderfgoed-in-nederland>.

¹³ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 11, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

¹⁴ Catherine Visser, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills, *Interpretatiekader Romeinse limes in Nederland het cement voor een aantrekkelijk erfgoed* (oktober 2016), 2.

bevolking over de Romeinse limes en daarnaast de samenwerking tussen de betrokken partijen (RCE, NLS, gemeentes, musea en betrokken experts) te bewerkstelligen.¹⁵ De RCE, de NLS en de Stichting RLN zijn op nationaal niveau de drie spelers die zich bezighouden met de voordracht van de limes als werelderfgoed, maar vooral met de beeldvorming van de limes in Nederland. De NLS is verantwoordelijk voor het nominatiedossier dat rond 2021 zal worden aangeboden aan UNESCO. Tot deze tijd produceert en overziet de NLS als *siteholder* verschillende documenten waarmee de nominatie wordt voorbereid en waarin de samenwerking aan de vereisten van UNESCO probeert te voldoen. In deze documenten bakent de NLS de limes af, stelt een managementplan op, beschrijft de *Outstanding Universal Value* (OUV) en richt zich op het publiekbereik van de erfgoedsite. Paragraaf 1.5 van dit hoofdstuk gaat dieper op deze documenten in. Deze scriptie bestudeert de beeldvorming van de Romeinse limes in Nederland aan de hand van op de eerste plaats de documenten van NLS, aangevuld met de andere documenten.

3. Problematiek

Hoewel de limes opgenomen is in de Canon van Nederland en de voormalige grens meer dan 400 jaar deel uitmaakte het gebied dat nu Nederland heet, is het limeserfgoed vrij onbekend. De nationale commissie Herziening Voorlopige Lijst Werelderfgoed (een expertgroep opgericht om de potentie van erfgoedsites op de Nederlandse *tentative* lijst te beoordelen), stelde dat de limes zeker mogelijk werelderfgoed is, mits in draagvlak en draagkracht wordt geïnvesteerd.¹⁶ In het document *World Heritage in Europe Today*, opgesteld om richtlijnen te bieden aan werelderfgoed beleid en toekomstige nominaties in Europa, stelt UNESCO:

‘[...] World Heritage is best appreciated in person and on the ground: it must be experienced, lived and transmitted to future generations by people deeply convinced of its importance’.¹⁷

In andere woorden: het draagkracht (hoeveelheid erfgoed waar een publiek gebruik van kan maken) en draagvlak (hoeveelheid mensen die geïnteresseerd zijn in het erfgoed) moet hoog

¹⁵ “Informatie en Contact,” Stichting Romeinse Limes Nederland, voor het laatst geraadpleegd: 22-05-2017, <http://www.romeinselimes.nl/nl/info-contact/stichting-romeinse-limes-nederland>.

¹⁶ Zijlstra, *Kamerbrief Voorlopige Lijst*, 04-04-2011, 2.

¹⁷ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 5.

genoeg zijn. Wanneer een lidstaat zelf zich onvoldoende van (de waarden en mogelijkheden) een erfgoed site bewust is, verkleint de mogelijkheid dat UNESCO deze elementen wel inziet.

Daarnaast hecht UNESCO veel waarde aan de integriteit en de authenticiteit van erfgoed. Erfgoed moet onaangetast en in oorspronkelijke staat zijn.¹⁸ De commissie Herziening Voorlopige Lijst Werelderfgoed concludeerde echter dat er in Nederland niet veel tast- of zichtbaar materiaal van het uitgestrekte limeserfgoed is overgeleverd. De limes was voor een groot deel een natuurgrens die zich langs een rivier vormde. Momenteel zit het grootste gedeelte van het erfgoed verborgen onder de grond of is het opgegaan in limessteden als Nijmegen en Utrecht. Het culturele geheugen rondom het potentiële werelderfgoed moet input en ruimte krijgen zich te ontwikkelen.¹⁹ Desondanks mogen eventuele visualisaties en ontwikkelingen niet afdoen aan de oorspronkelijke staat van het erfgoed of het aantasten.

Ten derde draagt de lidstaat, ook bij gedeeld erfgoed, de verantwoordelijkheid voor de voordracht van de erfgoed site.²⁰ Hierdoor plaatst Nederland lokaal en internationaal erfgoed in een nationaal narratief. In eerste instantie krijgen de afbakening, de waarde, de bedreigingen, het management en de potenties van het erfgoed in het nominatiedossier vorm op nationaal niveau. Daarbij fungeert een benoeming van werelderfgoed op nationaal niveau niet alleen als prijs, maar ook als middel. Werelderfgoed brengt internationaal aanzien en geld in het laatje. Hoewel de titel van werelderfgoed op zich geen geld met zich mee brengt, doet de verwachte nieuwe stroom toeristen dit wel.²¹ Zeker in het huidige neoliberale beleid in Nederland, is het essentieel dat erfgoed zelf financieel het hoofd boven water kan houden, zonder de erfgoed site te exploiteren, de lokale bevolking en betrokkenen links te laten liggen of de authenticiteit en de integriteit van de site aan te tasten.

De taken van de *sitholder* en andere stakeholders lijken duidelijk, maar zijn gecompliceerd. Ondergronds erfgoed wordt bovengronds aangegeven, een ontbrekend narratief wordt geschetst en de onwetende bevolking wordt over het erfgoed onderwezen. De werelderfgoednominatie zet op nationaal niveau gecoördineerde ontwikkelingen in gang die de limes zichtbaar en tastbaar maken op zowel landelijke als lokale schaal. In het geval van de limes zijn de ontwikkelingen op dit moment gaande. Het is relevant te onderzoeken voor wie en waarom deze ontwikkelingen plaatsvinden en welke rol de Nederlandse overheid op zich

¹⁸ "Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 25-07-2017, <http://whc.unesco.org/document/156250>.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Smith, *Uses of Heritage* (London: Routledge, 2006), 15.

²¹ Jason Ryan en Sari Silvano, "The World Heritage List: The making and management of a brand," *Place Branding and Public Diplomacy* 5, no. 4 (november 2009), 291.

neemt. De hoofdvraag die in deze scriptie centraal staat is: *wat is het beeld dat Nederland met de Romeinse limes wil uitdragen en welke nationale agenda's liggen aan deze beeldvorming ten grondslag?*

De limes is een potentieel werelderfgoed, maar meerdere obstakels belemmeren momenteel nog de uiteindelijke benoeming. Deze scriptie focust zich op het publieksbereik van de limes in Nederland en naar UNESCO toe en de beoogde ontwikkelingen die het erfgoed op deze gebieden moet doormaken. In deze invalshoek komen de nationale agenda omtrent het erfgoed en de draagkracht en het draagvlak van het erfgoed samen. Nederland moet zich houden aan de richtlijnen van UNESCO maar kiest binnen de beeldvorming van het erfgoed een eigen nationaal narratief. Wanneer dit narratief in kaart gebracht wordt, komen de achterliggende agenda's van Nederland naar de voorgrond.

4. Status Quaestionis

'It is again no question of expediency or feeling whether we shall preserve the buildings of past time or not. We have no right whatever to touch them. They are not ours. They belong partly to those who built them, and partly to all generations of mankind who are to follow us.'²²

Tot enkele jaren geleden was deze uitspraak van de Engelse kunsthistoricus John Ruskin de traditionele kijk op erfgoed. Wetenschappers zoals archeologen en (kunst)historici wilden erfgoed veiligstellen tegen de tand der tijd en behouden voor toekomstige generaties. De Australische archeologe en antropologe Laurajane Smith gaat tegen deze manier van denken over erfgoed in. Zij is op dit moment een de meest invloedrijke auteurs in het gebied van kritische erfgoedstudies. Van oorsprong is Smith zowel antropologe als archeologe, welke combinatie in haar werk naar voren komt. Erfgoed is volgens haar geen 'ding' maar een cultureel proces, waarmee een bepaald beeld wordt uitgedragen. Het is niet alleen materieel, maar bestaat ook uit de waarden, betekenissen en narratieven die aan erfgoed zijn toebedeeld en er omheen worden geconstrueerd.²³

In haar werk valt Smith terug op het gedachtegoed van de Franse filosoof uit de 20^e eeuw Michel Foucault. Van hem komt het idee dat macht niet alleen in bijvoorbeeld de overheid

²² John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture* (Londen: Smith, Elder & Co, 1849), 358.

²³ Laurajane Smith en Emma Waterton, *Taking Archaeology out of Heritage* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009), 10.

zit, maar ook in taal, in ons discours. Een discours is alles wat op een bepaald moment over een bepaalde problematiek onderwerp wordt gezegd en geschreven en is iets dat machtheffingen genereert. Bijvoorbeeld, door een bepaald object formeel aan te wijzen als erfgoed, bekrachtigt een bepaalde interpretatie van wat Westerse cultuur zou zijn en maakt deze interpretatie maatgevend. Deze verscholen macht beheerst de samenleving en nationale agenda's. In navolging van Foucault wordt het in het erfgoeddebat dan ook nadrukkelijk gezocht naar machtsstructuren die achter bestaande discoursen afkomstig van instanties als de Europese Unie (EU) of UNESCO in feite structureren. Smith spitst deze theorie toe op erfgoed en spreekt van het Authorized Heritage Discourse (AHD). Het AHD is manier van spreken en denken over erfgoed waarbij 'autoriteiten' (zoals Ruskin) *top-down* bepalen wat erfgoed is, hoe het beschermd moet worden en hoe de rest van de bevolking ermee omgaat.²⁴

In dit licht ziet Smith erfgoed als pion in een politieke arena. Ze bespreekt verschillende kritiekpunten op het AHD. Allereerst menen wetenschappelijke experts als geen ander de waarden van een erfgoedplaats te kennen en te kunnen definiëren. Alleen experts mogen met het erfgoed omgaan, om het zo goed mogelijk te beschermen en behouden voor toekomstige generaties. Deze visie resulteert in erfgoed waarmee 'niet-experts' alleen op een voor hen ontwikkelde en passieve manier in contact mogen komen en erover onderwezen worden. Op deze manier wordt erfgoed steeds meer een toeristisch product, waarbij het AHD volgens Smith alleen traditionele, Westerse en elitaire waarden en ideeën over erfgoed erkent. Volgens haar sluit het AHD niet-traditionele en niet-Westerse opvattingen over en toegekende waarde aan erfgoed uit. Tot slot uit Smith kritiek op de symbolische representatie die door middel van erfgoed die meestal wordt verenigd met een (nationale) identiteit.²⁵

Smith probeert doormiddel van een kritische discoursanalyse de barrière die het AHD tussen erfgoed en de lokale bevolking en bezoekers ophoudt te doorbreken. UNESCO is volgens Smiths benadering een organisatie van experts die erfgoed probeert te beheren en bewaren en definieert wat erfgoed is en hoe burgers er mee om dienen te gaan. De lidstaten proberen hun nationale erfgoed tot werelderfgoed te bevorderen. Vanaf 1972 begon UNESCO het hun werelderfgoed beleid en lieten landen die wilden deelnemen de overeenkomst ondertekenen. Een voornaam doel was onder andere het aanmoedigen en bevorderen internationale samenwerking tussen de lidstaten. De deelnemende landen beloofden allen het behoud en beheer van erfgoed een verantwoordelijkheid van de gehele mensheid te maken.²⁶

²⁴ Smith, *Uses of Heritage*, 20-29.

²⁵ Idem, 29-32.

²⁶ Van der Aa, "Preserving the heritage of humanity?," 137.

Desondanks heeft de internationale verbinding tussen de lidstaten door de werelderfgoedovereenkomst niet het gewenste effect. De Zweedse etnoloog Jan Turtinen probeert UNESCO en diens beleid van binnenuit te begrijpen door ‘*multi-sided*’ veldwerk te combineren met onderzoek naar literatuur, relevante documenten en nieuwberichten. Naar Turtinens idee is de overeenkomst qua nationale betrokkenheid een zeer succesvolle onderneming geweest. Veel (Westerse) landen wilden een plaatsje op de lijst. Hierdoor werd echter wel de titel ‘werelderfgoed’ juist een baken van nationale trots en een internationaal statussymbool. Volgens Turtinen probeert UNESCO via erfgoed de mensheid als een eenheid te zien op het gebied van morele waarden. Hij linkt deze gedachte aan de *Imagined Communities* (ingebeelde gemeenschappen) van Benedict Anderson (1983). Turtinen beweert dat UNESCO de werelderfgoedovereenkomst als meer dan internationaal recht ziet, namelijk als kosmopolitisch recht. Hiermee doelt hij op het moraliserende karakter van UNESCO. Het behouden en beschermen van erfgoed is een plicht van ieder mens op de wereld. Naast de criteria zijn de voorschriften van UNESCO hoe erfgoed beschermd moet worden ook een heel belangrijk element van de overeenkomst.²⁷

UNESCO is als organisatie voortdurend in ontwikkeling om een representatieve globale verdeling van erfgoed over de hele wereld weer te geven. Ondanks vele veranderingen binnen UNESCO’s erfgoedbeleid, is de globale verdeling op de werelderfgoedlijst nog niet in evenwicht. De architectuurwetenschapper Kapila D. Silva beschrijft de ontwikkeling van UNESCO in de omgang met en beoordeling van erfgoed. Hij schetst eerst een historiografische achtergrond van UNESCO en bestudeert het veranderende discours rondom erfgoed. Net als Turtinen wijst Silva op het voorschrijvende karakter het beleid van UNESCO en de overeenkomst, die hij onder Smiths AHD plaatst. Het werelderfgoed veranderde volgens Silva in een op globale schaal uitgevoerde eurocentrische doctrine. Naar zijn mening kregen alleen sterke Westerse naties in de 20^e eeuw veel ruimte voor een plek op de werelderfgoedlijst. Hierdoor ontstond in iets dat werelderfgoed had moeten zijn een ongelijke verdeling.²⁸

Een problematische ontwikkeling is het doordringen van nationale politieke agenda’s in het internationale speelveld dat UNESCO creëert. Volgens cultureel geograaf Bart van der Aa kan erfgoed niet voor zowel lokale, regionale, nationale en internationale doeleinden en beeldvorming worden gebruikt. Hij sluit zich aan bij historicus en geograaf David Lowenthal,

²⁷ Turtinen, “Globalising Heritage,” 3-7.

²⁸ Kapila D. Silva, “Paradigm Shifts in Global Heritage Discourse,” (2016), 6.

https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/21181/Silva_2016_GlobalHeritageDiscourse.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Voor het laatst geraadpleegd 23-05-2017).

die stelt dat de hedendaagse omgang met erfgoed gewoonweg teveel van erfgoed vraagt. De werelderfgoedovereenkomst is bedoeld als een globaal werkend verdrag, maar dit komt in de realiteit nauwelijks naar voren. Er wordt vooral gefocust op het nationale belang van het erfgoed.²⁹ Internationale samenwerking lijkt bereikt, maar is in de realiteit volgens Van der Aa niet geslaagd. Ook na voortdurende beleidshervormingen van UNESCO blijft werelderfgoed voornamelijk een nationaal prestige en zelfs een oorzaak van twistpunten tussen landen. Zo weigert Saudi-Arabië bijvoorbeeld de stad Mecca aan de dragen, omdat dit land bewust niet op de werelderfgoedlijst wil staan.³⁰

UNESCO's criteria en de voorschriften hebben veel impact op het erfgoed dat ze willen beschermen en behouden. De archeologe en antropologe Lynn Meskell bestudeert UNESCO, diens facetten en het werelderfgoed van dichtbij doormiddel van etnografisch 'on site' onderzoek. Ze stelt dat problematiek met de overeenkomst al voor de officiële benoeming van werelderfgoed naar voren komt, namelijk in het nominatieproces. Volgens Meskell hebben de criteria en de voorschriften zeer veel invloed op het beleid rondom en de statusverlening aan erfgoedsites. Ze stelt dat erfgoedsites steeds meer fungeren als politieke middelen waarbij culturele erkenning (als werelderfgoed door UNESCO) een onderliggend netwerk van politieke en economische belangen zowel maskeert als mogelijk maakt. Op deze manier verandert erfgoed meer in een Europees politiek en economisch proces dan een factor van sociale en culturele verbondenheid binnen een land of regio.³¹

Meskell maakt duidelijk dat het streven naar erkenning van de werelderfgoed status afgelopen eeuw de achterliggende agenda van werelderfgoed drastisch hervormd heeft. Door UNESCO komt steeds meer de focus van de beeldvorming te liggen op erfgoed als status en *brand* dan dat het internationale dialogen doet opbloeien. De culturele waarden van erfgoed raken zo steeds verder van de maatschappij verwijderd en veranderen in een opgelegde politieke constructie. Daarnaast bepaalt nationaal prestige in plaats van element van verbondenheid binnen de Europese of internationale gemeenschap het beleid van het werelderfgoedcomité. Meskell vindt dat bij het bestuderen van UNESCO's beleid omtrent werelderfgoed nominaties kritisch moet worden gekeken naar personen, processen en actoren die het erfgoed in stand houden en beheren. Pas dan is het mogelijk de achterliggende politieke en economische doelen

²⁹ Van der Aa, "Preserving Heritage of Humanity," 131

³⁰ Idem, 137.

³¹ Lynn Meskell, "Transacting UNESCO World Heritage: gifts and exchanges on a global stage", *Social Anthropology* 23, no. 1 (feb. 2015), 3-7.

en het netwerk dat daaruit voortkomt, te ontwaren als veel invloedrijker in behoud en beleid van erfgoed dan op het eerste gezicht te zien is.³²

Volgens de Duitse filosoof Somogy Varga is *nation branding* als nationale marketingstrategie wel degelijk een politieke actie in tegenstelling tot wat volgens hem vaak wordt gedacht.³³ Politiek adviseur Simon Anholt bedacht de *National Brand Index* en ontwikkelde de term *nation branding*. Hij stelt dat de beeldvorming of het merk (*the brand*) het voornaamste bezit van een land is. Volgens hem is het dan ook van groot belang dat de politiek alles doet deze *branding* zo positief mogelijk te houden. Cultureel erfgoed is een belangrijke bron van percepties van andere landen en wordt als stokpaardje gebruikt om een gewenst landelijk imago te creëren.³⁴

Varga bekritiseert dat deze branding zich niet alleen naar buiten richt, maar ook op de nationale bevolking. *Nation branding* bedreigt volgens hem zelfs direct de democratie. Marketingbureaus ontwikkelen een representatie van de nationale culturele identiteit in plaats van de bevolking of de democratisch gekozen regering. Hoewel Varga hiermee suggereert dat deze uitbesteding uniek is voor *nation branding* en per definitie niet meer democratisch is, stipt hij wel degelijk een relevante discussie aan. Varga's grootste bezwaar is de geslotenheid van nationale marketingprocessen. Landen houden de bevolking naar zijn idee te weinig op de hoogte van deze processen die ook op de bevolking zelf worden toegepast.³⁵

Het interne doel van deze nationale beeldvorming is aan de ene kant sterk economisch. Volgens de Amerikaanse marketingwetenschappers Jason Ryan en Sari Silvano, biedt een nationaal werelderfgoedmerk, vooral voor ontwikkelingslanden een vrijwel kosteloze mogelijkheid het land aantrekkelijk te maken op de internationale (zakelijke en toeristische) markt.³⁶ Anderzijds bevordert *nation branding* en het idee van een gezamenlijke nationale identiteit volgens Varga sociale cohesie. Het motiveert burgers actief deel te nemen aan landelijke politieke processen.³⁷ Kortom, een betrokken en vreedzame samenleving. Nationale bemoeienis met erfgoed lijkt onherroepelijk te leiden tot een *top-down* omgang met erfgoed. Daarnaast maakt nationaal beleid erfgoed tot een politiek machtsspel.

³² Lynn Meskell, "Transacting UNESCO," 17.

³³ Somogy Varga, "The politics of Nation Branding: collective identity and public sphere in the neoliberal state," *Philosophy and Social Criticism* 39, no. 8 (2013), 825.

³⁴ Simon Anholt, "Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations", *Exchange* 2, no1 (2013), 6-9.

³⁵ Varga, "Politics of Nation Branding," 827.

³⁶ Jason Ryan en Sari Silvano, "A brand for all the nations: The development of the World Heritage Brand in emerging markets," *Marketing Intelligence & Planning* 29, no. 3 (mei 2011), 306. (305-317)

³⁷ Varga, "Politics of Nation Branding," 826.

Ook op lokaal niveau brengt de werelderfgoedlijst heel wat teweeg. De antropologen Christoph Brumann en David Berliner onderzoeken wat de impact van de benoeming tot werelderfgoed voor een site ‘on the ground’ is. Ze richten zich op de paradoxale relatie tussen lokaal erfgoed, opgenomen in internationale beleidsvoering. Brumann en Berliner vragen zich af of werelderfgoedsites daadwerkelijk onder een naar hun idee standaardiserende invloed van UNESCO’s bureaucratische mechanisme komen of dat de invloed op lokaal niveau nauwelijks merkbaar is. Om een antwoord op hun vragen te krijgen bestudeerden Brumann en Berliner diverse geselecteerde sites doormiddel van etnografisch onderzoek. Ze oordelen dat het werelderfgoedcomité de lokale gemeenschap en de sociale omgeving van erfgoedsites nauwelijks meeneemt in het beoordelingsproces.³⁸

Brumann en Berliner stellen dat de grond rondom erfgoed niet meer zoals tijdens de eerste jaren van het werelderfgoedbeleid gezien kan worden als duidelijk af te bakenen grond van merkbaar lokaal belang en invloed. Desondanks is een terreinenafbakening en een bufferzone om het erfgoedterrein te beschermen, een vereiste in het nominatiedossier. Werelderfgoedsites moeten worden gezien als punten in een globaal netwerk, die een fantasiewereld van erfgoed en lokale betrokkenheid creëren. Hoewel UNESCO volgens met de werelderfgoedovereenkomst ‘common heritage of mankind’ wilde aanwijzen, spelen juist afzonderlijke lidstaten als aandragers een essentiële rol.³⁹ De lokale gemeenschap zou zeggenschap moeten hebben in nationaal (wereld)erfgoedbeleid, maar heeft dit volgens Brumann en Berliner te weinig.

In hun onderzoek focussen Brumann en Berliner zich over het algemeen op niet-Westerse landen. Ze scharen Westers erfgoed onder erfgoed dat ook zou volstaan als werelderfgoed wanneer de werelderfgoedcriteria van UNESCO niet zo drastisch waren aangepast. Nationale overheden in niet-Westerse landen zetten erfgoed in en kennen er een bepaalde betekenis aan toe. Hiermee willen ze een in het plaatje van UNESCO passend beeld uitzenden, dat het lokale erfgoed werelderfgoed maakt en de landelijke economie een boost geeft. Het is echter ook relevant te onderzoeken in of Westerse landen vandaag de dag in dezelfde valkuil trappen en het nationale belang en narratief bovenaan zetten in hun beleidsagenda.⁴⁰ De nostalgie die UNESCO volgens Brumann drijft werelderfgoed te beschermen, weerklinkt in zoektocht van toeristen naar een historische of culturele ervaring.

³⁸ Christoph Brumann en David Berliner, *World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives* (New York: Berghahn Books, 2016), 295.

³⁹ Idem, 1-8.

⁴⁰ Idem, 2-3.

Juist de betrokkenheid van de lokale bevolking vormt en versterkt deze ervaring. Inspelend op toerisme, gaat de lokale bevolking mee in de nostalgische en vaak niet realistische lokale uitwerking van erfgoed.⁴¹

Erfgoed kan fungeren als een identiteitsdrager, op zowel lokaal, nationaal als internationaal niveau. Op welke identiteit de focus ligt, bepaalt het narratief, de verhaallijn, waarin het erfgoed vorm krijgt. Het narratief komt enerzijds voort uit al bestaande regionale of lokale overtuigingen en verbintenissen en anderzijds uit de politieke agenda's die zich met het erfgoed bezighouden en het doel dat de uitdragers van de agenda's willen bereiken. Internationale, nationale en lokale narratieven over hetzelfde erfgoed kunnen samengaan, maar ook conflicteren. Deze scriptie onderzoekt deze paradoxale relatie in Nederlandse documenten die de nominatie voorbereiden en welke rol de limes in dit proces krijgt toebedeeld.

5. Methode

Deze scriptie analyseert negen relevante nationale beleidsdocumenten uit de voorbereidende fase van het nominatiedossier van de limes van 2011 tot heden, doormiddel van een kritische discoursanalyse. Deze analyse is afgeleid van het gedachtegoed en de onderzoeksmethodes van de Franse filosoof Michel Foucault. In diverse werken beschreef hij de vrijwel onzichtbare en disciplinerende invloed van macht zoals in "Governmentality," (1978) en het begrip discours zoals in "Politics and the Study of Discourse" (1968) en "The Archaeology of Knowledge" (1969). Zelf wilde Foucault zich niet scharen onder één stroming of beperken tot één onderzoeksmethode, maar veel van zijn navolgers poogden wel degelijk onderzoeksmethodes uit zijn filosofie af te leiden.⁴² De Britse taalkundige Norman Fairclough en Oostenrijkse taalkundige Ruth Wodak ontwikkelden geïnspireerd door Foucault de kritische discoursanalyse als onderzoeksmethode.⁴³

In deze scriptie vormt alles wat is gezegd en geschreven over de limes het limesdiscours. Binnen dit discours ontwikkelen zich uiteenlopende narratieven, afkomstig vanuit diverse achterliggende (vaak politiek gedreven) agenda's. Het doel van een kritische discoursanalyse is het blootleggen van de achterliggende agenda's.⁴⁴ Dit onderzoek richt zich op de nationale

⁴¹ Christoph Brumann, "Community as Myth and Reality in the UNESCO World Heritage Convention," in *Between Imagined Communities and Communities of Practice: Participation, Territory and the Making of Heritage*, red. Nicolas Adell, Regina F. Bendix, Chiara Bortolotto en Markus Tauschek (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, Göttingen Studies on Cultural Property, Volume 8, 2015), 276.

⁴² Linda J. Graham, Discourse analysis and the critical use of Foucault, essay gepresenteerd op het jaarlijkse *Australian Association for Research in Education* (Sydney: 2005), 2.

⁴³ Ruth Breeze, "Critical Discourse Analysis and its Critics," *Pragmatics* 21, no. 4 (2011), 494.

⁴⁴ Smith, *Uses of Heritage*, 15.

agenda's van Nederland als lidstaat ten opzichte van UNESCO en de Nederlandse bevolking. Naar beide partijen probeert Nederland een bepaald beeld van de limes over te brengen. Het is een van de vereisten van UNESCO dat het erfgoed leeft onder de bevolking, maar welke invulling het erfgoed krijgt, lijkt de lidstaat zelf te kunnen bepalen.⁴⁵ Deze scriptie maakt doormiddel van een kritische discoursanalyse onderscheid in beeldvorming bedoeld om UNESCO tevreden te stellen, gewenste reacties op te wekken bij de Nederlandse bevolking of een internationaal signaal af te geven. In een vervolgonderzoek is het interessant te kijken hoe deze nationale agenda's en ideeën dieper doordringen in lokale omgang met erfgoed zoals musea en onderwijs.

Deze scriptie legt de negen documenten die de ontwikkeling van de werelderfgoed nominatie laten zien en de Nederlandse beeldvorming van de limes, naast de criteria van UNESCO. De toevoegingen en nadrukken in de documenten weerspiegelen gekozen narratieven en verduidelijken de achterliggende nationale cultureel-politieke agenda's. De *sitholder* bereidt het nominatiedossier voor naar aanleiding van UNESCO's richtlijnen en de nog onduidelijke doelstelling van Nederland. Dit onderzoek maakt onderscheid tussen discours gericht op externe en interne beeldvorming. Externe beeldvorming richt zich op toerisme, UNESCO en werelderfgoed, terwijl interne beeldvorming zich richt op binnenlands toerisme, lokale bevolking en onderwijs. Een historiografische analyse van de doelstellingen van UNESCO en de cultureel-politieke agenda's van de Nederlandse staat vullen de discoursanalyse aan.

Momenteel heeft de NLS meerdere relevante documenten uitgebracht of laten uitbrengen waarin de limes als werelderfgoed wordt voorbereid. Allereerst gaf de limes-initiatiefgroep (LIG) in oktober 2012 de *Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes* uit in opdracht van de NLS (toen nog 'het Limes-samenwerkingsverband tussen de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland en de RCE').⁴⁶ De LIG bestaat uit experts zoals archeologen en historici, afkomstige van relevante organisaties zoals musea en erfgoedinstellingen uit de betrokken provincies. De experts adviseren de NLS gezamenlijk hoe de Romeinse limes in Nederland beter op de kaart kan worden gezet als 'opmaat naar een erkenning als [w]erelderfgoed'.⁴⁷ In januari 2014 gaf de NLS (toen nog het 'Rijk, provincies en

⁴⁵ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 39.

⁴⁶ Janine Caalders en Jeroen Laro, *Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes* (Utrecht: BureauBuiten, 2012), 1.

⁴⁷ Economie & Omgeving: presentatie landelijk programma Romeinse limes, BureauBuiten (uitgever *Uitvoeringsagende Publieksbereik Romeinse Limes*), voor het laatst geraadpleegd 24-05-2016, <http://www.bureaubuiten.nl/nl/nieuws/nieuws/artikel/presentatie-landelijk-programma-romeinse-limes/>.

gemeenten ten behoeve van de nominatie van de Nederlandse Limes’) een *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes* aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Jet Bussemaker.⁴⁸ De minister en afgezanten van het Rijk, provincies en gemeenten ondertekenden de verklaring, waarin zij ‘betrokkenheid bekrachtigen en hun intentie uitspreken dat zij willen samenwerken aan het verkrijgen van de Werelderfgoedstatus voor de Romeinse Limes in Nederland’.⁴⁹

Een paar maanden later brachten onder leiding van de Universiteit Leiden verschillende experts het *Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes* uit, in opdracht van de NLS.⁵⁰ In oktober 2014 bracht NLS de *Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes* uit, dat fungeert als een eerste versie van het nominatiedossier. De Tussenstand bespreekt de begrenzing van het erfgoed, de OUV, een vergelijkende analyse, de integriteit en authenticiteit, de *siteholders*, de huidige en beoogde bescherming en beheer, het draagvlak en de draagkracht, en de algemene planning tot de officiële voordracht.⁵¹ In dezelfde maand stelde de directeur-generaal Cultuur en Media van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Marjan Hammersma, een expertgroep aan, die de destijds tien Nederlandse genomineerde werelderfgoedsites dienden te beoordelen.⁵² Deze expertgroep bracht in maart 2015 verslag uit van hun beoordeling van de Nederlandse werelderfgoed nominaties, in de vorm van het document *Bitter en Zoet: definitief eindrapport expertgroep werelderfgoednominaties*. *Bitter en Zoet* bespreekt onder andere de limes als toekomstig werelderfgoed en adviseert over mogelijke verbeteringen.⁵³ Het College van

⁴⁸ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 2, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

⁴⁹ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 1, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

⁵⁰ Prof. Dr. W.J.H. Willems, Drs. E. Graafstal en Dr. C. van Driel-Murray, *Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes* (Leiden, Leiden University, 2014), 1-2.

⁵¹ Tamar Leene, *Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes* (september 2014), 1.

⁵² Marjan Hammersma, “Benoemingsbrief leden expertgroep,” (31-10-2014) in *Bitter en Zoet: Advies van de expertgroep werelderfgoednominaties*, red. Robert J. Quarles van Ufford (maart 2015), voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/nieuws/definitief_eindrapport_expertgroep_werelderfgoednominaties_2015.pdf.

⁵³ Robert J. Quarles van Ufford, *Bitter en Zoet: advies van de expertgroep beoordeling werelderfgoednominaties* (maart 2015), 41-45, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/nieuws/definitief_eindrapport_expertgroep_werelderfgoednominaties_2015.pdf.

Rijksadviseurs (CRa) reageerde in dezelfde maand op de *Tussenstand Werelderfgoednominatie* in de vorm van een open brief.⁵⁴

De NLS nam het commentaar van de expertgroep en het CRa met zich mee en schreef naar aanleiding van direct advies van de CRa het *Limes Interpretatiekader* in oktober 2016. De NLS modelleerde dit document naar het interpretatiekader van het werelderfgoed en onderdeel van *Frontiers of the Roman Empire*, de muur van Hadrianus in Groot-Brittannië.⁵⁵ In december van hetzelfde jaar, bracht het marketingbureau NBTC (Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen) in opdracht van de NLS hun oordeel uit over de limes als Nederlands marketingproduct, in het verslag *Storyline Romeinen / Limes*. Hierin onderzocht het NBTC onder andere de mogelijkheden van de limes als toeristische attractie en als 'storyline'.⁵⁶ Een *storyline* is een leidraad die het NBTC gebruikt verschillende imago's van Nederland overzichtelijk en verdeeld over het land weer te geven.⁵⁷ De NBTC bekeek kortom de mogelijkheden van de Nederlandse limes als nieuwe *nation brand*.

6. Opbouw

Om de hoofdvraag te beantwoorden bestudeert deze scriptie allereerst de geschiedenis van UNESCO's werelderfgoed beleid en de uitwerking hiervan in Nederland. Dit eerste hoofdstuk behandelt kort de doelen van UNESCO en de ontwikkelingen die de organisatie op het gebied van erfgoedbeleid de afgelopen 45 jaar heeft doorgemaakt. Deze informatie komt uit de website van UNESCO, officiële onderzoeken/documenten van UNESCO en wetenschappelijke literatuur. Vervolgens gaat dit hoofdstuk dieper in op het fenomeen werelderfgoed. Hoe is het ontstaan en wat wil UNESCO met de afbakening bereiken? Vervolgens bestudeert dit hoofdstuk de uitwerking van UNESCO's werelderfgoed beleid in Nederland en in het bijzonder in de beeldvorming van de limes naar de bevolking toe. De negen Nederlandse werelderfgoedsites en het beeld dat Nederland hiermee uitdraagt, komen vervolgens aan bod. De achterliggende vraag van dit hoofdstuk luidt: *wat is huidige Nederlandse werelderfgoed beleid en welke achterliggende agenda's liggen aan dit beleid ten grondslag?*

⁵⁴ College van Rijksadviseurs, *CRa-advies Romeinse Limes aan Nederlandse Limes Samenwerking*, 03-03-2015, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/binaries/college-van-rijksadviseurs/documenten/brieven/2015/03/05/cra-advies-limes/150303+CRa+advies+Romeinse+Limes.pdf>.

⁵⁵ Catherine Visser, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills, *Interpretatiekader Romeinse limes in Nederland het cement voor een aantrekkelijk erfgoed* (oktober 2016), voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/download/interpretatiekader-limes-webversie/?wpdmdl=298>.

⁵⁶ NBTC Holland Marketing, *Storyline Romeinen / Limes* (december 2016).

⁵⁷ Ibidem.

Het tweede hoofdstuk gaat in op het nominatieproces van beoogde werelderfgoed sites. Het laat de stappen die een erfgoed site moet doorlopen om op de werelderfgoedlijst te komen zien en legt uit waar de limes zich in dit proces bevindt. Tot slot bespreekt dit hoofdstuk *Transnational World Heritage* en de impact die deze bijzondere categorisering heeft op het nominatieproces. Dit hoofdstuk geeft antwoord op de vraag: *hoe verloopt het werelderfgoed nominatieproces en waar bevindt de limes zich in dit proces?*

Het derde hoofdstuk behandelt de Nederlandse limes als casus in dit onderzoek. Doormiddel van een kritische discoursanalyse worden de negen relevante nationale beleidsdocumenten geanalyseerd. Dit hoofdstuk biedt allereerst een blik op de gehanteerde onderzoeksmethode. Daarna analyseert de nationale spelers en hun accenten en aanvullingen in het huidige nominatiedossier. Hierbij wordt met name gelet op de verborgen agenda's van de spelers gericht op binnen- en buitenland. Tot slot bespreekt dit hoofdstuk het beoogde resultaat van de spelers, met betrekking op bescherming van erfgoed, sociale cohesie, toerisme, prestige en geld. Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag: *welke beeldvorming komt naar voren in de nationale beleidsdocumenten in voorbereiding op het nominatiedossier?*

Hoofdstuk vier behandelt de theoretische discussie over het Nederlandse werelderfgoed beleid en de achterliggende nationale agenda's. Het bespreekt de Nederlandse opstelling en de houding van UNESCO binnen het limesdiscours. De geanalyseerde beleidsdocumenten zijn tekstueel en drukken de beeldvorming uit in diverse verhaallijnen, narratieven. Dit hoofdstuk bespreekt vier overlappende narratieven die zich in het limesdiscours ontwikkelen. Deze bespreking brengt verschillende interpretaties samen en bekijkt of het narratief van de Nederlandse staat overeenkomt met het narratief van UNESCO. Hiermee bestudeert dit hoofdstuk eveneens de politieke agenda's die binnen de Nederlandse beeldvorming van de limes verborgen zitten, zoals economische, culturele of politieke belangen. Tot slot analyseert dit hoofdstuk welk narratief in Nederland domineert om de beeldvorming van Romeinse geschiedenis in Nederland levend te houden. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag: *welke narratieven komen uit de nationale beleidsdocumenten naar voren en welke achterliggende agenda's liggen eraan ten grondslag?*

Hoofdstuk 1: UNESCO en Werelderfgoed in Nederland

Hoewel de geschiedenis van UNESCO en het werelderfgoedbeleid teruggaat naar 1970, duurde het meer dan twintig jaar voordat Nederland zich bij de werelderfgoedovereenkomst aansloot. Dit hoofdstuk behandelt de geschiedenis van UNESCO, de ontwikkeling naar de werelderfgoedovereenkomst en UNESCO's werelderfgoedbeleid. Het maakt duidelijk dat UNESCO een dynamische organisatie is, die regelmatig op het eigen beleid reflecteert en zich voortdurend ontwikkelt. Het hoofdstuk gaat vervolgens in op de deelname van Nederland aan de werelderfgoedovereenkomst en de rol die werelderfgoed in ons land speelt. Om de voortdurende wisselwerking tussen het nationale werelderfgoedbeleid en de Nederlandse bevolking duidelijk te maken, wordt ingegaan op de bekendheid van werelderfgoed onder Nederlanders en het narratief dat nationale erfgoedinstanties hanteren. Tot slot komen de Nederlandse werelderfgoedsites en het nationale werelderfgoedbeleid in twee fases aan bod. Deze fases onderscheiden zich naast een veranderende aanpak, door een tijdelijke halt die Nederland de nieuwe nominaties toeriep als lid van het werelderfgoedcomité tussen 2003 en 2007.

Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat UNESCO en de werelderfgoedovereenkomst de nationale omgang met (wereld)erfgoed verre van alleen bepalen. Een lidstaat kiest zelf het nationale werelderfgoed en beheert welke plaats het inneemt in de samenleving. De Nederlandse overheid is betrokken bij het publieksbereik, de nadrukkelijke stimulering van de bekendheid en promotie van de nationale werelderfgoedsites onder de Nederlandse bevolking. In eerste instantie heeft de Nederlandse omgang met werelderfgoed weinig te maken met economie en toerisme. Na 2007 is er een overgang zichtbaar naar een nationaal neoliberaal beleid, dat ook erfgoed treft. Nationale trots en de marktwaarde van het werelderfgoed spelen een steeds grotere rol.

1.1. UNESCO en werelderfgoed: een geschiedenis

In 1959 greep UNESCO in toen de Nijl buiten zijn oevers trad en de Egyptische Abu Simbel tempels bedreigde. Dankzij een internationale campagne kon UNESCO de monumenten veiligstellen. Enkele jaren later liet UNESCO zich wederom gelden toen in 1966 overstromingen de Italiaanse stad Venetië ernstig in gevaar brachten. Deze reddingsacties bewogen UNESCO tot meer betrokkenheid bij werelderfgoed en leidden tot interventies en

renovatieprogramma's in Borobudur (Indonesië) en Moenjodaro (Pakistan).⁵⁸ In 1970 richtte UNESCO de *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property* op om diefstal uit musea en archeologische sites tegen te gaan. UNESCO wilde naast diefstal voorkomen, gestolen goederen terughalen en een internationaal samenwerkingsverband tussen de lidstaten creëren.⁵⁹

Deze overeenkomst en eerdere reddingsacties waren het startsein voor actieve bescherming van erfgoed over de hele wereld. Tijdens de zeventiende bijeenkomst van UNESCO in Parijs van 17 oktober tot 21 november 1972, ontstond de *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. De overeenkomst maakte direct de afbakening tussen cultureel en natuurlijk erfgoed en het eigen initiatief van lidstaten bij het aandragen van werelderfgoed duidelijk in de eerste drie artikelen.⁶⁰ Regelingen rondom erfgoed eindigen niet bij opname in de werelderfgoedlijst. Elke zes jaar moet een lidstaat verslag uitbrengen van de navolging van de werelderfgoedovereenkomst. Dit verslag bespreekt eveneens de staat van het erfgoed, de onderhoudsmaatregelen en de voorgenomen acties om de OUV in stand te houden.⁶¹

In 1992 stelde UNESCO het World Heritage Centre (WHC) op als 'secretariat and coordinator' van de werelderfgoedovereenkomst.⁶² Het WHC organiseert de jaarlijkse bijeenkomsten van het werelderfgoedcomité, die het werelderfgoed uiteindelijk benoemt. Het comité wordt gevormd door 21 lidstaten, die na vier jaar het stokje doorgeven aan de volgende lidstaten. Het comité vernieuwt geleidelijk, door elk jaar een gedeelte van de lidstaten te vervuilen voor nieuwe afgevaardigden. UNESCO streeft naar een globaal representatief comité, in overeenstemming met het doel van een gebalanceerde werelderfgoedlijst. Het comité heeft drie hoofdtaken. Allereerst bepaalt het of de genomineerde sites daadwerkelijk OUV bezitten en het dus verdienen door UNESCO beschermd en tot werelderfgoed benoemd te worden. Daarnaast houdt het comité de staat van het erfgoed en de mate waarin de lidstaat het erfgoed behoudt in de gaten. Het comité beslist hierbij of de site bedreigd wordt en of het op de lijst van

⁵⁸ Van der Aa, "Preserving Heritage of Humanity," 2, Turtinen, "Globalising Heritage," 10, Bruno S Frey en Lasse Steiner, "Imbalance of World Heritage List: Did the UNESCO Strategy Work?," *University of Zurich Department of Economics Working Paper Series*, no. 14 (maart 2011), 2.

⁵⁹ "Illicit Trafficking of Cultural Property 1970 Convention," UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <http://www.UNESCO.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/>.

⁶⁰ "Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 21-06-2017, <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>.

⁶¹ "Dossier Werelderfgoed: betekenis van vermelding op de werelderfgoedlijst," Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/betekenis-van-vermelding-op-de-werelderfgoedlijst>.

⁶² Lynn Meskell, "States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO's World Heritage Committee," *Anthropological Quarterly* 87, no. 1 (winter 2014), 220.

Bedreigd Werelderfgoed komt te staan of er juist kan worden afgehaald. Tot slot analyseert het comité aanvragen van lidstaten voor financiële hulp van het werelderfgoedfonds.⁶³ Lidstaten bekostigen dit fonds volledig.⁶⁴

De 21 lidstaten die deel uitmaken van het werelderfgoedcomité zijn momenteel: Angola, Azerbeïdjan, Burkina Faso, Kroatië, Cuba, Finland, Indonesië, Jamaica, Kazachstan, Koeweit, Libanon, Peru, de Filipijnen, Polen, Portugal, Republiek van Korea, Tunesië, Turkije, Verenigde Republiek van Tanzania, Vietnam en Zimbabwe. De laatste bijeenkomst vond tussen 2 en 12 juli 2017 plaats in Krakau.⁶⁵ Volgens Meskell is binnen het huidige werelderfgoedcomité een overgangsfase te zien van Europese lidstaten die de boventoon voerden, naar niet-Westerse landen die het meer en meer voor het zeggen krijgen en hier gebruik van maken.⁶⁶ Ook zijn in het comité de oorspronkelijk in grote getalen aanwezige representanten, zoals archeologen en milieu-experts, geleidelijk vervangen door ambassadeurs en politici die door de lidstaten zijn aangewezen.⁶⁷

Diverse adviesorganen staat het UNESCO bij in het werelderfgoedbeleid en ondersteunen het werelderfgoedcomité in hun afwegingen sites tot werelderfgoed te benoemen. Deze internationale organisaties zijn de International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), het International Council of Monuments and Sites (ICOMOS) en het International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM). Het ICCROM ontstond in 1959 en is een intergouvernementele organisatie die zich voornamelijk bezighoudt met de beoordeling van het behoud van erfgoed. ICOMOS en IUCN houden zich bezig met de beoordeling van nominaties. Het ICOMOS is een non-gouvernementele organisatie van experts die het WHC adviseert door middel van diverse rapportages. ICCROM en ICOMOS concentreren zich op cultureel erfgoed, terwijl het IUCN zich op natuurlijk erfgoed richt.⁶⁸

De adviesorganen bestaan uit consultants, professionele of regionale specialisten, die de sites bezoeken en onderzoeken. Zij zetten alle nuttige informatie op een rijtje en beoordelen in hoeverre toerisme en natuurlijke omstandigheden het erfgoed bedreigen. De adviesorganen en het comité beoordelen onder andere of het dossier het erfgoed in een samenhangend narratief

⁶³ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe*, 85.

⁶⁴ "World Heritage Fund," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 16-07-2017, <http://whc.unesco.org/en/world-heritage-fund/>.

⁶⁵ Meskell, "States of Conservation," 220.

⁶⁶ Lynn Meskell, C. Liuzza, E. Bertacchini en D. Saccone, "Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes," *International Journal of Heritage Studies* 21, no. 5 (2015), 423.

⁶⁷ Idem, 424.

⁶⁸ Brumann, "Community as Myth and Reality," 276-279.

weergeeft. Internationale bijeenkomsten van experts zoals het Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964), stonden aan de wieg van het ontstaan van ICCROM en ICOMOS.

ICCROM, ICOMOS en IUCN stemmen niet mee om werelderfgoed maar brengen wel advies uit.⁶⁹ Desondanks blijft de stem van de lidstaten in het comité het laatste oordeel en hierdoor de lidstaten de machtigste speler in het speelveld van werelderfgoed.⁷⁰ Zo ziet Meskell een opkomende ontwikkeling in het werelderfgoedcomité dat de invloed van vooral ICOMOS afneemt. In haar verslag van de 35^e sessie van het comité in 2011 in Parijs, beschrijft ze dat het comité elk voorstel van ICOMOS afkeurt. Volgens Meskell is de sfeer tijdens de vergaderingen zelfs vijandig door het agressieve lobbyen door de afgevaardigden.⁷¹

1.2. UNESCO en werelderfgoed: problematiek, kritiek en ontwikkelingen

UNESCO's werelderfgoedbeleid en de adviesorganen bleven niet onbekritiseerd. De kritiek komt vooral voort uit de notie dat UNESCO het idee rond werelderfgoed baseerde op een Westerse visie op erfgoed. Dit erfgoed is op de eerste plaats tastbaar. Hiermee weerde UNESCO immaterieel erfgoed zoals levende culturen en tradities van de lijst.⁷² Dit Westerse narratief bestempelt erfgoed volgens Sharon MacDonald als de gematerialiseerde vorm van herinnering. Beschermde en behouden erfgoedsites moeten (vooral de Europese) herinnering levend houden in het licht van de globalisering. Erfgoedsites fungeren als een bevroren symbool van Westerse identiteit.⁷³ MacDonald vindt aansluiting in haar theorie bij Waterton en Smith, die kritiek leveren op de nadruk op de materialiteit van erfgoed en Meskell die het belang van een balans tussen het behoud van materiaal de behoeftes van de lokale gemeenschap onderstreept.⁷⁴ Ten gevolge van deze kritiek maakte het beleid meerdere rigoureuze ontwikkelingen door. Zo paste UNESCO meerdere malen de OUV-criteria en "Operational Guidelines" aan, om de erfgoedlijst wereldwijd toegankelijker te maken.

Allereerst wilde UNESCO de ongelijke verdeling van werelderfgoed aanpakken. Deze ongelijkheid bestond niet alleen op globaal niveau maar ook in de aard van het erfgoed.

⁶⁹ Lynn Meskell and Christopher Brumann, "Unesco and New World Orders" in *Global Heritage: a reader*, red. Lynn Meskell (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2015), 24-26.

⁷⁰ Lynn Meskell, C. Liuzza, E. Bertacchini en D. Saccone, "Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes," *International Journal of Heritage Studies* 21, no. 5 (2015), 424 (423-440)

⁷¹ Lynn Meskell, "The Rush to Inscribe: Reflections on the 35th Session of the World Heritage Committee, UNESCO Paris, 2011," *Journal of Field Archaeology* 37, no. 2 (mei 2012), 147-149.

⁷² Van der Aa, "Preserving Heritage of Humanity," 32, Sophia Labadi (47), Rodney Harrison (127-129).

⁷³ Sharon MacDonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* (Londen: Routledge, 2013), 12-17.

⁷⁴ Smith en Waterton, *Taking Archaeology*, 2 en Meskell, "States of Conservation," 219.

Allereerst bevond het grootste gedeelte van het benoemde werelderfgoed zich in Europa en de Verenigde Staten. Daarnaast was het grootste gedeelte van het erfgoed monumentaal, dus tastbaar. In 1994 lanceerde UNESCO de *Global Strategy*, voor een ‘representative, balanced and credible’ werelderfgoedlijst.⁷⁵ De *Global Strategy* verbreedde de gehanteerde definitie van werelderfgoed en paste de “Operational Guidelines” wederom drastisch aan. Volgens geograaf Douglas Pocock zette UNESCO het adviesorgaan voor cultureel erfgoed ICOMOS in om met ‘scientific experts’ te vergaderen over gepaste definiëring van erfgoed en stimulering van sites die nog ontbraken op de werelderfgoedlijst.⁷⁶

In februari 2004 lanceerde ICOMOS wederom een actieplan om de ongelijkheid op de werelderfgoedlijst aan te pakken, *Filling the Gaps - an Action Plan for the Future*. *Filling the Gaps* is een voortzetting op de *Global Strategy*. ICOMOS zette analyse op touw naar aanleiding van een oproep van het werelderfgoedcomité in 2000. Het doel van de analyse was een duidelijke weergave creëren van de huidige stand van zaken en globale thematische verdeling in de werelderfgoedlijst. Daarnaast legde ICOMOS de nadruk op thema’s die volgens het adviesorgaan nog onvoldoende gerepresenteerd waren.⁷⁷ Allereerst noemt ICOMOS het thema ‘human coexistence with the land’. Hieronder vallen volkshuizingen, migratie en nomadestammen, nederzettingen, vormen van levensonderhoud en technologische evolutie. Daarnaast bestempelt ICOMOS het thema ‘human beings in society’ als een *gap*. Onder dit thema vallen onderlinge menselijke interacties, het naast elkaar bestaan van culturen en spirituele en creatieve uitingen.⁷⁸ Met deze analyse stimuleert ICOMOS lidstaten om erfgoedsites aan te dragen die in deze thematiek zijn te plaatsen.

Hoewel UNESCO zich bewust is van de hiaten in het werelderfgoedbeleid en deze probeert aan te pakken, zijn de ontwikkelingen volgens verschillende erfgoedwetenschappers niet afdoende. Pocock achtte het in 1997 onhaalbaar dat UNESCO ooit een representatieve, gebalanceerde en geloofwaardige werelderfgoedlijst voortbrengt.⁷⁹ Bij deze voorspelling vindt Pocock bijval van Turtinen en Van der Aa. Turtinen en Van der Aa stellen dat het probleem

⁷⁵ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe*, 20.

⁷⁶ Douglas Pocock, “Some Reflections on World Heritage,” *The Royal Geographical Society (With the Institute of British Geographers)* 29, no. 3 (sep., 1997), 267-268. (260-268)

⁷⁷ Jukka Jokilehto, Henry Cleere, Susan Denyer en Michael Petzet, “The World Heritage List: Filling the Gaps - An Action Plan for the Future: An Analysis by ICOMOS,” February 2004, 2.

⁷⁸ Idem, 10.

⁷⁹ Pocock, “Reflections on World Heritage,” 268.

ontstaan in de *convention* en de “Operational Guidelines”.⁸⁰ Frey en Steiner zijn er zelfs van overtuigd dat de gelijkheid zelfs meer afnam na verschillende hervormingen.⁸¹

Toch ligt de kern van de kritiek niet alleen bij UNESCO, die zich bewust en actief blijft hervormen. De lidstaten dragen erfgoedsites voor en plaatsen het in een narratief, om via het merk van werelderfgoed toeristen aantrekken en beïnvloeden en ze de landelijke economie te versterken.⁸² Waar de werelderfgoedovereenkomst oorspronkelijk hoofdzakelijk diende om op globaal niveau erfgoed te beschermen, nemen volgens antropologe en archeologe Lynn Meskell nationale economische interesses en internationale politieke agenda’s van en heimelijke deals tussen lidstaten het speelveld van werelderfgoed over. De overeenkomst transformeert in een arena, waarin niet alleen lidstaten zoveel mogelijk werelderfgoed uit hun land op de werelderfgoedlijst willen krijgen. Sterker nog, lidstaten gebruiken volgens Meskell het comité om internationale spanningen uit te vechten, ten koste van de oorspronkelijke missie om werelderfgoed te behouden en beschermen. Diverse leden van het comité zouden hun macht niet beperken tot de jaarlijkse comitébijeenkomsten, maar lidstaten werelderfgoed toezeggen en deals sluiten. Hierdoor neemt de betrokkenheid, de middelen en aandacht voor het erfgoedbehoud af, terwijl de hang naar nationale status, sociaaleconomische voordelen door de globale *branding* van werelderfgoed toeneemt.⁸³

Op politiek en economisch vlak oprukkende lidstaten zien in het werelderfgoed een mogelijkheid hun land en markt internationaal op de kaart te zetten. Hoewel Meskell deze zorgwekkende trend vooral onderzoekt en aantreft bij niet-Westerse landen, sluit ze niet uit het zich eveneens in Westerse landen voordoet. De wereld verandert en Westerse waarden en beleid voeren niet meer de boventoon in internationale organisaties, die daar nog wel op zijn ingesteld. Volgens Meskell is het beleid rondom de werelderfgoedovereenkomst nog onvoldoende met de huidige situatie mee veranderd en daardoor dysfunctioneel.⁸⁴

1.3. Werelderfgoed in Nederland – bekendheid onder de Nederlandse bevolking

Waar binnen het werelderfgoedcomité een politiek machtsspel wordt uitgevochten, heeft Nederland als lidstaat te maken met diverse interne kwesties. Het Nederlandse werelderfgoedbeleid ontwikkelde tegen de achtergrond van het Nederlandse erfgoedbeleid. Een

⁸⁰ Van der Aa, “Preserving Heritage of Humanity,” 32 en Turtinen, “Globalising Heritage,” 16.

⁸¹ Frey en Steiner, “Imbalance of World Heritage List,” 10.

⁸² Ryan en Silvano, “The World Heritage List,” 291. (290–300)

⁸³ Lynn Meskell, “States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO’s World Heritage Committee,” *Anthropological Quarterly* 87, no. 1 (winter 2014), 217

⁸⁴ Meskell, Liuzza, Bertacchini en Saccone, “Multilateralism and UNESCO World Heritage,” 436.

relevante gebeurtenis was de start van het stimulerings- en innovatieprogramma Belvedere, dat vier ministeries (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Verkeer en Waterstaat) tussen 1999 en 2009 uitvoerden. De nota Belvedere wil het erfgoed niet alleen behouden maar ook benutten. Volgens de nota volgde na de verzuiling in Nederland een periode waarin de bevolking op zoek was naar nieuw houvast. Erfgoed kwam op als een van de mogelijkheden.⁸⁵

In deze omgang met erfgoed is juist de sociale en culturele invloed van groot belang. In deze nieuwe bestemming lag de nadruk op de eigentijdse waarde die erfgoed vertegenwoordigde, als verrijking op erfgoed met alleen een historisch belang. De overheid wilde erfgoed ‘uit de museale sfeer’ halen en reageerde door ‘ruimtelijke planners’ de opdracht te geven het erfgoed ook op ruimtelijk gebied een plek middenin de samenleving te geven.⁸⁶ Deze omgang met erfgoed lijkt van het door Smith gevreesde AHD af te wijken en het erfgoed weer terug naar de mensen te willen brengen. De museale en ruimtelijke visie op het gebruik van erfgoed in de maatschappij botsten echter in de praktijk vrijwel onmiddellijk met elkaar. Daarnaast grepen diverse steden en regio’s de hernieuwde interesse in erfgoed aan ‘hun erfgoed’ op de internationale kaart te zetten. De Nederlandse overheid probeerde via Belvedere een middenweg te vinden tussen de twee visies, met de slogan ‘behoud door ontwikkeling’.⁸⁷

Kabinet-Kok II wilde in het erfgoedbeleid, waar de nota uit resulteerde, een balans vinden tussen de economische waarde van erfgoed en de invloed op de ‘kwaliteit van ons leefmilieu’. Belvedere streefde naar een evenwicht tussen de cultuurhistorische, sociale en economische krachten van erfgoed.⁸⁸ Volgens de nota kunnen cultuurgeschiedenis, recreatie en toerisme van elkaar profiteren.⁸⁹ De maatschappelijke en cultuurhistorische Nederlandse identiteit dient zich aan te passen aan ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen die plaatsvinden in het land naar aanleiding van de stijgende middenklasse. De nota benadrukt dat een samenhang in het Nederlandse erfgoedbeleid essentieel is voor een evenwicht tussen deze twee factoren. In de praktijk voeren niet de staat, maar provincies, gemeenten en particuliere organisaties de invulling van de nota uit.⁹⁰

⁸⁵ Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes en Jan Rouwendal, “De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening: Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding,” in opdracht van Netwerk Erfgoed en Ruimte, *I-dezain.nl*, Amsterdam (2012), 3.

⁸⁶ Idem, 1-2.

⁸⁷ Idem, 3-4.

⁸⁸ Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, 7, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-26663-2.pdf>.

⁸⁹ Idem, 16.

⁹⁰ Ibidem.

Deze vereniging van cultuurhistorische identiteit en marktwaarde vindt zijn weerslag in het Nederlandse werelderfgoedbeleid. Een terugkerend probleem is echter de bekendheid van het werelderfgoed onder de Nederlandse bevolking. Vanaf 2011 voert Nederland bewust beleid de bekendheid en de bewustwording van het werelderfgoed in Nederland te vergroten. De RCE voert tussen 2012 en 2018 de nota ‘Visie Erfgoed en Ruimte: kiezen voor karakter’ uit. Oorspronkelijk zou de RCE de nota tot 2016 handhaven, maar maakte in 2017 bekend Visie Erfgoed en Ruimte tot in 2018 te blijven uitvoeren.⁹¹ In dit programma had het Nederlandse werelderfgoed prioriteit. De RCE wilde niet alleen het draagvlak van het nationale werelderfgoed vergroten, maar het erfgoed ook een duidelijke ruimtelijke invulling geven in het landschap en de samenleving.⁹² Een onderzoek en een campagne van het communicatiebureau Kesselskramer, die actief reclame maakte voor het Nederlandse werelderfgoed in het binnenland, maakte ook onderdeel uit van Visie Erfgoed en Ruimte.⁹³ Daarnaast opende de minister van het OCW, Jet Bussemaker, in september 2013 het Werelderfgoed Podium in Amsterdam. Dit Podium is het eerste van zijn soort in de wereld en biedt doormiddel van een permanente tentoonstelling en een nationaal bezoekerscentrum een kennismaking met het Nederlandse werelderfgoed.⁹⁴

In 2016 voerde de RCE in samenwerking met Kantar Public een onderzoek uit naar de bekendheid van het landelijke werelderfgoed onder de Nederlandse bevolking. Kantar Public is een internationale organisatie die overheden helpt bij het ‘verbeteren van het publieke domein’.⁹⁵ Het doel van Kantar Public is doormiddel van kwalitatief digitaal onderzoek ‘in de huid van burger[s te kruipen]’ en achterhalen waarom zij zich op een bepaalde manier gedragen.⁹⁶ De website van Kantar Public stelt dat de overheid om veel van hun doelen te bereiken, het gedrag van de burgers niet alleen wilt bestuderen maar ook beïnvloeden. Door

⁹¹ “Publicaties: erfgoed en ruimte kiezen voor karakter,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/erfgoed-en-ruimte-kiezen-voor-karakter>.

⁹² “Dossiers visie erfgoed en ruimte: vijf programmalijnen 2012-2016,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/visie-erfgoed-en-ruimte/vijf-programmalijnen-2012-2016>.

⁹³ “Ons werelderfgoed is wereldberoemd, binnenkort ook in Nederland,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/ons-werelderfgoed-is-wereldberoemd-binnenkort-ook-in-nederland>.

⁹⁴ “Bussemaker Opent Eerste Werelderfgoed Podium ter Wereld,” Erfgoedstem, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <https://erfgoedstem.nl/bussemaker-opent-eerste-werelderfgoed-podium-wereld/> en “Over Ons,” Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <https://www.werelderfgoed.nl/over-ons>.

⁹⁵ “Expertise,” Nipo, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <http://www.nipo.nl/expertise/>.

⁹⁶ Ibidem.

middel van onderzoek en ‘gerichte interventies’ probeert Kantar Public de overheid hierbij te ondersteunen.⁹⁷

Volgens Kantar Public is de term ‘werelderfgoed’ in ons land vrij bekend, in tegenstelling tot het Nederlandse werelderfgoed zelf. In 2016 gaf 84% van de Nederlanders aan ‘weleens gehoord’ te hebben van werelderfgoed.⁹⁸ Toch denken veel Nederlanders eerder aan monumenten en bijzondere gebouwen, dan aan natuurlijk of immaterieel erfgoed. Van het Nederlandse werelderfgoed zijn de Waddenzee, de Amsterdamse Grachtengordel en het molencomplex in Kinderdijk-Elshout veruit het meest bekend. De toekenning van de status van werelderfgoed heeft alleen bij Kinderdijk daadwerkelijk bijgedragen aan de bekendheid. De Amsterdamse Grachtengordel en de Waddenzee waren voor de nominatie en benoeming al bekend bij het grootste gedeelte van de Nederlandse bevolking.⁹⁹

1.4. Het Nederlandse Werelderfgoed Narratief

Wanneer de RCE, Stichting Werelderfgoed Nederland of de landelijke afdeling van ICOMOS Nederlands werelderfgoed bespreken, delen ze de sites op in verschillende overlappende narratieven. De webpagina’s van de afzonderlijke werelderfgoedsites grijpen duidelijk op deze narratieven terug. Volgens Van der Aa is het primaire narratief het gevecht tegen het water: ‘Nederland-waterland’.¹⁰⁰ Dit thema komt ook bij elke indeling als eerste voor. Van der Aa stelt dat de relevantste overweging van de Rijksdienst voor Monumentenzorg (de latere RCE) en het OCW bij dit thema de uniciteit van Nederland ten opzichte van de rest van de wereld was. De overheidsinstanties stelden hiermee bewust de internationale beeldvorming van Nederland boven de nationale bekendheid van de erfgoedsites. De RCE en het OCW besloten de kathedraal van Den Bosch en het stadhuis van Amsterdam niet te nomineren omdat elders in de wereld ‘better examples’ van dit soort monumenten bestonden.¹⁰¹ Daarnaast bevindt het Nederlandse werelderfgoed zich momenteel vooral in het Westen van het land. Nederland wilde volgens Van der Aa een eigen identiteit ontwikkelen in een periode van oprukkende

⁹⁷ “Gedragbeïnvloeding,” Nipo, voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017, <http://www.nipo.nl/expertise/gedragbeinvloeding/>.

⁹⁸ Programma Visie Erfgoed en Ruimte, *Werelderfgoed Publieksonderzoek – een meting* (november 2016) projectnummer: H2970, 1.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Bart van der Aa schreef zijn proefschrift in 2005, in de periode dat Nederland als lid van het werelderfgoedcomité en uit respect voor de *Global Strategy* enkele jaren afzag van het aandragen van nieuw werelderfgoed. In zijn werk reflecteert hij op de zeven destijds bestaande Nederlandse werelderfgoed sites.

¹⁰¹ Van der Aa, “Preserving Heritage of Humanity,” 47.

globalisering.¹⁰² De identiteit werd echter van bovenaf opgelegd in een vooraf geconstrueerd narratief.

Met ‘Nederland-waterland’ sluit Nederland aan bij een *gap*, een lacune, op de werelderfgoedlijst. UNESCO’s adviesorgaan ICOMOS lanceerde in 2004 het werelderfgoedproject, *Filling the Gaps*, als uitbreiding op de *Global Strategy*. Dit project stelt diverse thema’s op die volgens ICOMOS onder gerepresenteerd zijn op de werelderfgoedlijst. ICOMOS stimuleert lidstaten erfgoed aan te dragen dat onder deze categorieën valt. ‘De wisselwerking tussen mens en landschap behoort tot de thema’s die ICOMOS nog mist op de werelderfgoedlijst. Het thema ‘Nederland-waterland’ vulde deze *gap*, zelf nog voor ICOMOS aangaf dat dit thema een *gap* was.¹⁰³

Overige narratieven zijn Nederland als burgersamenleving, Nederland als ontworpen land, de Republiek in de 17^e eeuw (de Gouden Eeuw), het Verlichtingsdenken, moderne twintigste-eeuwse architectuur en archeologie.¹⁰⁴ Het lijkt erop dat deze overige thema’s zijn gevormd naar aanleiding van nieuwe werelderfgoedsites, waarbij het unieke karakter van het erfgoed in de wereld wederom relevanter was dan de nationale bekendheid. Deze thema’s komen niet alleen terug in het Nederlandse werelderfgoed, maar ook in andere nationale beeldvormingen. Zo is het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC) actief bezig een eenduidig beeld te creëren van Nederland naar het buitenland toe. Het NBTC is een sterk voorstander van een ‘krachtig merkbeleid’. Dit merkbeleid moet Nederland op de eerste plaats onderscheiden van ‘concurrenten’ en op de tweede plaats een ‘positief beeld’ van ons land creëren bij ‘potentiële bezoekers’.¹⁰⁵ Het NBTC richt zich met deze marketingstrategie voornamelijk op zakelijk toerisme.

Het beeld dat van het Nederlandse werelderfgoed naar buiten wordt gebracht, bestaat niet alleen uit websites. Historica, journalist en fotograaf Marjolein van Rotterdam bracht in 2011 het werk *Werelderfgoed van Nederland: UNESCO-monumenten van nu en de toekomst* uit. Hierin hemelt ze elk van de destijds negen Nederlandse monumenten die op de werelderfgoedlijst staan op. Ze begint haar verhaal met de opmerking:

¹⁰² Van der Aa, “Preserving Heritage of Humanity,” 46-49.

¹⁰³ Jokilehto, Cleere, Denyer en Petzet, “Filling the Gaps,” 10.

¹⁰⁴ “Dossier: Werelderfgoed: werelderfgoed in Nederland,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/werelderfgoed-in-nederland> en “Nederlands Werelderfgoed,” ICOMOS, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <http://www.icomos.nl/nl/icomos-nederland/werelderfgoed/>.

¹⁰⁵ “Hollandmarketing: een sterk Holland merk,” NBTC, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <http://www.nbtc.nl/nl/homepage/hollandmarketing/een-sterk-hollandmerk/holland-dna.htm>.

‘Als Nederland boven de zeespiegel had gelegen, had het een stuk minder UNESCO-Werelderfgoederen gehad. Van de negen monumenten die de VN-organisatie in de jaren 1995 tot en met 2011 op zijn prestigieuze lijst toeliet, zijn er vijf die te maken hebben met de Nederlandse strijd tegen het water.’¹⁰⁶

Uit dit citaat blijkt allereerst dat Van Rotterdam de werelderfgoedlijst als een prestigieus waardemerkt ziet. Daarnaast reageert ze alsof UNESCO de erfgoederen benoemde in het thema waterland in plaats van dat het Nederlandse werelderfgoedbeleid hier bewust op aanstuurde. Het thema Nederland-waterland is niet ontstaan omdat toevallig sites die daarmee te maken hadden zijn verkozen door UNESCO, maar doordat Nederland hier bewust naar gestreefd heeft.

Onderzoek van de RCE stelt vast dat het nationale werelderfgoed in Nederland geen breed draagvlak heeft.¹⁰⁷ De tweede fase van Nederlands werelderfgoedbeleid markeert een omslag naar een neoliberale commerciële manier van omgaan met erfgoed. Voor het werelderfgoed in Nederland wordt zelfs actief reclame gemaakt. In opdracht van de RCE (via Visie Erfgoed en Ruimte) en Stichting Werelderfgoed Nederland startte het communicatiebureau KesselsKramer in 2015 een campagne om meer bekendheid in Nederland voor het werelderfgoed te genereren. Het bedrijf gebruikte de slogan: ‘ons werelderfgoed is wereldberoemd, binnenkort ook in Nederland’. KesselsKramer stelt bovendien dat buitenlanders het Nederlandse werelderfgoed weldegelijk interessant vinden.¹⁰⁸ De campagne bestaat onder andere uit negen ‘keyvisuals’, korte reclamespotjes, voor elk Nederlands werelderfgoed. Deze filmpjes werden in oktober 2016 op televisie uitgezonden.¹⁰⁹

Waar in eerste instantie het Nederlandse werelderfgoed narratief zich voornamelijk richtte op een eenduidige externe beeldvorming, veranderde de toon naar een marketingstrategie die zich niet alleen naar buiten maar ook naar het Nederlandse volk zelf richtte. De nationale identiteit van ‘Nederland-waterland’ vond in het land zelf niet veel weerklank. Niet alleen betrof deze identiteit maar een gedeelte van Nederland, daarnaast waren de werelderfgoed sites niet allen bekend onder de bevolking. Rond 2010 ging de regering over tot actieve beleidsvoering om dit te veranderen. De regering stimuleerde niet alleen het

¹⁰⁶ Marjolein van Rotterdam, *Werelderfgoed van Nederland: Unesco-monumenten van nu en de toekomst* (Amsterdam: Uitgeverij Lias, 2011), 7.

¹⁰⁷ “Ons werelderfgoed is wereldberoemd, binnenkort ook in Nederland,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/ons-werelderfgoed-is-wereldberoemd-binnenkort-ook-in-nederland>.

¹⁰⁸ “Project UNESCO Wereldberoemd, KesselsKramer, voor het laatst geraadpleegd 01-06-2017, <http://www.kesselskramer.com/communication/projects/unesco-wereldberoemd>.

¹⁰⁹ Ibidem.

ationale draagvlak van het erfgoed, maar ook het erfgoed als marketingproduct in naar binnen- en buitenland. De volgende twee paragrafen bespreken het Nederlandse werelderfgoedbeleid in twee fasen, aan de hand van het benoemde werelderfgoed. Hierin zijn twee fasen te onderscheiden, van 1992 tot 2003 en van 2007 tot heden.

1.5. Werelderfgoedsites in Nederland – Fase 1 (1992-2003)

Tussen 1992 en 2003 benoemde UNESCO met regelmaat erfgoedsites in Nederland tot werelderfgoed. In 1992 werd Nederland officieel een lidstaat van de werelderfgoedovereenkomst en in 2003 laste de toenmalig minister van OCW een pauze in vanwege de deelname aan het werelderfgoedcomité. Deze paragraaf bespreekt deze negen jaar als de eerste fase in het Nederlandse werelderfgoedbeleid en paragraaf 1.6. de fase van 2007 (na afloop van de deelname aan het werelderfgoedcomité) tot heden. Met het aangaan van de werelderfgoedovereenkomst verplichtte Nederland zich de potentiële werelderfgoederen te traceren, te beschermen en te behouden.¹¹⁰

Het OCW is samen met de RCE verantwoordelijk voor het aandragen van cultureel werelderfgoed. De input komt gewoonlijk van de lokale stakeholders van het erfgoed. In 1993 adviseerden de Raad voor Cultuur, de Nederlandse tak van ICOMOS en Projectgroep Industrieel Erfgoed de RCE over mogelijk nationaal werelderfgoed. De definitieve beslissing lag in handen van de RCE. Gezamenlijk stelden zij een lijst van dertig sites samen om het Nederlandse erfgoed wereldwijd te vertegenwoordigen. Het RCE koos vervolgens welke sites daadwerkelijk op de Nederlandse *tentative* lijst terechtkwamen. Volgens Van der Aa was werelderfgoed lang niet altijd een prioriteit van Nederland zoals het nu wel is. Nederland wilde de overeenkomst tekenen in 1981, maar zag hiervan af wegens ‘other priorities’. Van der Aa stelt dat Nederland hun erfgoed al beschermd genoeg achtte. Daarnaast had UNESCO in de jaren '80 een slechte reputatie door corruptie en de dominerende politieke agenda's.¹¹¹

Bij de eerste drie Nederlandse werelderfgoedsites staan de thema's ‘Nederland-waterland’ en het ‘Nederlandse innovatievermogen’ zichtbaar centraal. Het eerste Nederlandse werelderfgoed is Schokland, een voormalig eiland dat in 1942 de Zuiderzee inruilde voor de Noordoostpolder. In 1995 nam UNESCO het erfgoed op in de werelderfgoedlijst. De website van het erfgoed benadrukt het gevecht tegen het water en 12.000 jaar bewoning van het land. Schokland heeft een belangrijke archeologische waarde, omdat het gebied zo lang bewoond is

¹¹⁰ “De Erfgoedmonitor, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017, <https://erfgoedmonitor.nl/onderwerpen/werelderfgoed-nederland>.

¹¹¹ Van der Aa, *Preserving Heritage of Humanity*, 46-48.

geweest. Daarnaast is het voormalig eiland een buitengewoon exemplaar van de Nederlandse geschiedenis van mens en water.¹¹²

<i>Jaar van Benoeming</i>	<i>Werelderfgoedsite</i>
1995	Schokland en Omgeving
1996	De Stelling van Amsterdam
1997	Molencolplex Kinderdijk-Elshout
1997	Het Ir. D.F. Woudagemaal
1998	Willemstad Curaçao
1999	Droogmakerij de Beemster
2000	Het Rietveld Schröderhuis
2010	De Grachtengordel van Amsterdam
2014	De Van Nelle Fabriek

Figuur 1: Huidige Werelderfgoedsites in Nederland

Na Schokland volgden in een rap tempo zes nieuwe werelderfgoedsites, met allereerst de Stelling van Amsterdam in 1996. De Stelling is een verdedigingslinie van 135 kilometer lang, aangelegd tussen 1880 en 1914. Volgens de Nederlandse UNESCO-website was de Stelling, naast een belangrijk militairmonument, de ‘eerste fortificatie gebaseerd op het principe van het waterbeheer’.¹¹³ In 1997 volgde de Molengang Kinderdijk, een netwerk van negentien molens en gemalen in Zuid-Holland. De website van het erfgoed typeert het UNESCO-werelderfgoed als een voorbeeld van de ‘constante strijd tussen menselijke slimheid en de kracht van het water’ en ‘een monument van de menselijke geschiedenis’.¹¹⁴

Minder dan een jaar later volgde een erfgoedsite die niet in Nederland ligt maar op Curaçao. Het eiland valt onder het Koninkrijk der Nederlanden, met Willemstad als hoofdstad van zowel Curaçao en de Nederlandse Antillen. Curaçao neemt een bijzondere plaats in de Nederlandse omgang met werelderfgoed in. Volgens Van der Aa is het eiland de reden dat Nederland de werelderfgoedovereenkomst tekende. In 1993 herstelde de reputatie van UNESCO enigszins en had de hoofdstad van de Nederlandse Antillen vanwege de bedreiging van hun erfgoed behoefte aan internationale (financiële) steun.¹¹⁵ De historische binnenstad van Willemstad, gesticht in 1632, leed onder het toenemende geweld en de opstanden van onder andere ontevreden Shellmedewerkers in 1969. In daaropvolgende jaren deed de regering weinig

¹¹² “Werelderfgoed,” Schokland: werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 26-05-2017, <https://schokland.nl/werelderfgoed>.

¹¹³ “Stelling van Amsterdam,” UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 26-05-2017, <https://www.UNESCO.nl/erfgoed/stelling-van-amsterdam#zoom=3&lat=-3.69082&lon=4.89306&layers=BT>.

¹¹⁴ Website Kinderdijk: Unesco werelderfgoed, <https://www.kinderdijk.nl/ontdek/het-verhaal/UNESCO-werelderfgoed/> (voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017).

¹¹⁵ Van der Aa, *Preserving Heritage of Humanity*, p. 23.

om de historische binnenstad te onderhouden. Het Bestuurscollege van het Eilandgebied Curaçao droeg daarop de site aan als werelderfgoed.¹¹⁶

Het erfgoed van Willemstad komt voort uit het controversiële koloniale verleden van Nederland. Volgens de website Monumentenfonds is de stad ondanks het kolonialisme sterk beïnvloed ‘door de grote variëteit aan andere bevolkingsgroepen die zich er gedurende drie eeuwen vestigden’.¹¹⁷ Deze diversiteit in de bevolking drukte eveneens een stempel op de architectuur en het stadsbeeld. Willemstad is voornamelijk monumentaal erfgoed, gezien het behoud van de unieke architectuur het belangrijkste speerpunt is op meerdere websites. Het monumentale erfgoed representeert vervolgens onder andere de diverse bevolkingsgroep die de stad voortbrengt. Pas recentelijk wordt de aandacht gevestigd op het controversiële koloniale verleden van Willemstad.¹¹⁸

Na Willemstad volgden twee wederom oer-Hollandse, aan ‘Nederland-waterland’ gerelateerde erfgoedsites. Het Woudagemaal te Lemmer in Friesland is het enige nog werkende door stoomenergie gedreven gemaal ter wereld. Dat maakt het erfgoed uniek op globaal niveau, maar desalniettemin relatief onbekend in Nederland. Volgens de website is het Woudagemaal werelderfgoed omdat het een belangrijke fase in de strijd tegen het water markeert.¹¹⁹ De Droogmakerij de Beemster bestaat uit 7.200 hectare grond die in 1612 werd drooggemalen. Volgens de website valt Droogmakerij de Beemster vooral onder het thema ‘Nederland-waterland’, maar zeker ook onder ‘de Gouden Eeuw’ en ‘het Verlichtingsdenken’.¹²⁰ Het raster waarmee het verkavelingspatroon is toegepast, zou namelijk een harmonieus geheel vormen dat terug te leiden is naar zeventiende-eeuwse opvattingen over symmetrie en perfectie.¹²¹

Het Rietveld Schröderhuis lijkt een vreemde eend in de bijt in het rijtje Nederland werelderfgoed uit de eerste fase. Het gebouw heeft niets te maken met water, maar is een onderdeel van het Centraal Museum in Utrecht, dat de kunstenaar Gerrit Rietveld ontwierp in 1924. De website van het Centraal Museum noemt het huis het ‘architectonische hoogtepunt

¹¹⁶ “Willemstad World Heritage City,” Curacao monuments, voor het laatst geraadpleegd 26-05-2017, <http://www.curacaomonuments.org/willemstad-world-heritage-city.shtml>.

¹¹⁷ “Willemstad UNESCO Werelderfgoed,” Monumentenfonds, voor het laatst geraadpleegd 02-06-2017, <http://www.monumentenfond.org/index.php/2015-01-24-22-41-16/willemstad-UNESCO-werelderfgoed>.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ “UNESCO Werelderfgoed,” Woudagemaal, voor het laatst geraadpleegd 01-06-2017, <https://www.woudagemaal.nl/werelderfgoed/unesco-werelderfgoed.htm>.

¹²⁰ “Nominatiedossier aan UNESCO,” Bezoekerscentrum De Beemster, voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017, <https://bezoekerscentrumbeemster.nl/nominatiedossier-aan-unesco/>.

¹²¹ “Werelderfgoed de Beemster,” Bezoekerscentrum De Beemster, voor het laatst geraadpleegd 01-06-2017, <https://bezoekerscentrumbeemster.nl/werelderfgoed-de-beemster/>.

van de kunststroming De Stijl'.¹²² Vanaf 1992 stimuleerde UNESCO de voordracht van negentiende- en twintigste-eeuws werelderfgoed. Toen Nederland in 1993 een mogelijke lijst opstelde voor werelderfgoed, lobbyden experts van de moderne architectuurbeweging voor de toevoeging van een prominent voorbeeld van De Stijl.¹²³ In 2000 werd het Rietveld Schröderhuis officieel werelderfgoed.¹²⁴

Volgens Van der Aa betekende het Rietveld-werelderfgoed voor Utrecht, een stad die voorheen vooral bekend stond om haar middeleeuwse verleden, een nieuwe mogelijke identiteit.¹²⁵ Deze identiteit, Utrecht als toonaangevende stad van moderne, negentiende- en twintigste-eeuwse kunst en architectuur, uit zich niet alleen naar de rest van Nederland of toeristen, maar ook als Nederlands werelderfgoednarratief voor UNESCO. Nederland probeerde als lidstaat een voorloper te worden met dit werelderfgoedthema. In 2001 bekostigde Nederland een programma van UNESCO, ICOMOS en DOCOMOMO (Working Party for the Documentation and Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the Modern Movement). Dit programma poogde meer bewustzijn en erkenning van moderne kunst en architectuur te genereren en zo meer van dergelijke werelderfgoedsites op de werelderfgoedlijst te krijgen.¹²⁶

In de eerste fase wilde Nederland naar blijkt hoofdzakelijk een duidelijk Nederlands signaal afgeven naar de rest van de wereld via de werelderfgoedlijst. Nationale bekendheid legde het af tegen een overzichtelijk beeld van een onderscheidende Nederlandse identiteit. Ten gevolge van dit beleid, kreeg het Nederlandse werelderfgoed dan ook relatief weinig aandacht in het land. In de tweede fase van het Nederlandse werelderfgoed kwam hier verandering in.

1.6. Werelderfgoedsites in Nederland – Fase 2 (2007-heden)

Tussen 2003 en 2007 zat Nederlands zelf in het werelderfgoedcomité en besloot de overheid na aandringen van UNESCO en uit respect voor de *Global Strategy*, geen werelderfgoed aan te dragen. De Nederlandse regering bleef in deze periode financieel betrokken bij de werelderfgoedlijst. Vanaf 2001 tot in elk geval 2020 doneert Nederland 1,8 miljoen per vier

¹²² "Rietveld Schröderhuis," Centraal Museum, voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017, <http://centraalmuseum.nl/bezoeken/locaties/rietveld-schroederhuis/>.

¹²³ Van der Aa, *Preserving Heritage of Humanity*, 47.

¹²⁴ "Rietveld Schröderhuis," Centraal Museum, voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017, <http://centraalmuseum.nl/bezoeken/locaties/rietveld-schroederhuis/>.

¹²⁵ Van der Aa, *Preserving Heritage of Humanity*, 99.

¹²⁶ "Modern Heritage, WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 03-07-2017, <http://whc.unesco.org/en/modernheritage/>.

jaar aan UNESCO in het teken van de ‘Netherlands Funds-in-Trust’.¹²⁷ Het geld voor het programma voor moderne kunst en architectuur, komt bijvoorbeeld uit dit fonds.¹²⁸ Volgens de Somalische jurist en politicoloog Abdulqawi Yusuf is het sponsoren van bepaalde programma’s door lidstaten zeer gebruikelijk binnen het UNESCO werelderfgoedbeleid.¹²⁹

Politiek-geograaf Marijn Nieuwenhuis stelt dat de Nederlandse regering rond 2007, als reactie op de economische crisis, een neoliberale richting koos. Volgens Nieuwenhuis is er zelfs sprake van neoliberaal nationalisme, als reactie op de stijgende populariteit van de populistische beweging van Geert Wilders, de Partij voor de Vrijheid (PVV). Hierdoor vulde de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) hun neoliberale beleid (gericht op economische groei en een vrije markt) aan met een duidelijke maar ook op commercie gerichte nationale identiteit. Sinds 2010 levert de liberale VVD als grootste partij de minister-president Mark Rutte.¹³⁰ Politiek socioloog Pascal Gielen stelt dat de overheid bezuinigt op cultuur, zodat de markt de taak als geldschieter kan overnemen. Het hedendaagse neoliberale beleid omarmt cultuur binnen een rendabele ‘creatieve industrie’.¹³¹

Volgens de Belgische onderzoeksgroep Bavo is het in Nederland sinds enkele jaren gebruikelijk een duidelijke culturele lading toe te passen in stedelijke ontwikkelingen en stadsplanning. De versterkende sociale rol van cultuur wordt ingezet om een beeld van eenheid te creëren en daardoor economische bloei te stimuleren. Bavo ziet wel een probleem in de cultuur die op deze manier door de overheid op de bevolking wordt losgelaten (*top-down*) en niet *bottom-up* naar voren komt. Bavo stelt dat of de ‘culturele krachten’ het nou leuk vinden of niet, ze vrijwel volledig zijn geïncorporeerd in neoliberale planningsprocessen onder een democratisch masker.¹³² Cultuur en daaruit voortvloeiend, erfgoed, zijn onderdeel van het Nederlandse neoliberalisme. Het inzetten van cultuur als marktproduct en als onderdeel van stadsontwikkeling hoeft niet per se negatief te zijn volgens Bavo. Het zorgt wel degelijk voor een artistiek klimaat dat ruimte biedt voor congressen en evenementen en de ontwikkeling van nieuwe ideeën. Bavo noemt ruimtelijke sfeer de ‘*creative city*’.¹³³ Desondanks moet volgens

¹²⁷ “NFIT,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/nfit>.

¹²⁸ “Modern Heritage,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 03-07-2017, <http://whc.unesco.org/en/modernheritage/>.

¹²⁹ Abdulqawi A. Yusuf, *Standard-Setting at UNESCO: Normative Action in Education, Science and Culture - Volume 1* (Leiden, Koninklijke Brill Nv, 2007), 263.

¹³⁰ Marijn Nieuwenhuis, “The rise of Dutch neo-liberal nationalism,” (02-04-2012) <https://www.opendemocracy.net/marijn-nieuwenhuis/rise-of-dutch-neo-liberal-nationalism>.

¹³¹ Pascal Gielen, “Repressief Liberalisme – Over kunst, markt en cultuurbeleid in Nederland,” (04-09-2013) <http://www.kifkif.be/actua/repressief-liberalisme-over-kunst-markt-en-cultuurbeleid-in-nederland>.

¹³² Bavo onderzoeksgroep, “The Dutch Neoliberal City and the Cultural Activist as the Last of the Idealists,” (2007), voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017, <http://laps-rietveld.nl/?p=824>.

¹³³ Ibidem.

Bavo de democratie wel in dit culturele proces terugkeren en cultuur niet *top-down* aangewezen worden.

Na 2007 mocht Nederland wederom werelderfgoed aandragen en stak van wal met de grachtengordel van Amsterdam. Naast de Stelling van Amsterdam is de grachtengordel het tweede werelderfgoed van de stad. De waarde van het erfgoed ligt op de eerste plaats bij watermanagement en stadsplanning. Daarnaast beschrijft historica en journalist Marjolein van Rotterdam Amsterdam als ‘fraai voorbeeld van Renaissance ideeën over “de ideale stad”’.¹³⁴ In de zeventiende eeuw breidde Amsterdam de stad uit met behulp van de grachten om de bevolkingsgroei op te vangen. Volgens Van Rotterdam wilde Nederland de Amsterdamse binnenstad in 1995 al aanraden, maar zag hiervan af omdat de stad de ‘plaatselijke maatregelen’ niet afdoende op orde had.¹³⁵ *Het Parool* reageerde enthousiast en Walther Schoonenberg van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad (VVAB) hoopte op meer en vooral ‘ander’ toerisme. Hij zag graag dat het imago van Amsterdam van drugs- en prostitutiestad veranderde in een rijker historisch beeld, cultuur en musea.¹³⁶ Vijf jaar later was Schoonenberg minder positief over de toeristen in Amsterdam. Geagiteerd stelde hij dat Amsterdammers hun stad steeds meer in een pretpark zagen veranderen.¹³⁷

Het laatste Nederlandse werelderfgoed is de Van Nelle Fabriek in Rotterdam. Kees van der Leeuw, de toenmalige directeur van de koffie-, thee- en tabaksfabriek, gaf in 1923 opdracht tot de bouw van een moderne fabriek. De Van Nelle Fabriek werd ontworpen naar het idee van ‘Het Nieuwe Bouwen’. In 1995 sloot de fabriek zijn deuren. Het gebouw zou gesloopt worden, tot drie jaar later een groep ontwikkelaars onder leiding van aannemer VolkerWessels besloot het vervallen gebouw te renoveren, een project dat vijf jaar duurde. De Van Nelle Fabriek is enerzijds een toonbeeld van twintigste-eeuwse architectuur en daarnaast van Nederlandse innovatie. In deze thematiek sluit de fabriek zich aan bij het Rietveld-Schröderhuis. Momenteel is het gebouw niet meer als fabriek in gebruik, maar biedt het ruimte voor evenementen en congressen. Daarnaast is het ook voor toeristisch publiek geopend.¹³⁸

¹³⁴ Van Rotterdam, *Werelderfgoed van Nederland*, 152.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Auteur onbekend, “Grachtengordel wordt nu echt werelderfgoed,” *Het Parool*, 21 juni 2010, voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017, <http://www.parool.nl/amsterdam/grachtengordel-wordt-nu-echt-werelderfgoed~a300553/>.

¹³⁷ Marc Kruyswijk, “Zeuren Amsterdammers terecht over toeristen en festivals?,” *Het Parool*, 18 augustus 2015, voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017, <http://www.parool.nl/binnenland/zeuren-amsterdammers-terecht-over-toeristen-en-festivals~a4123750/>.

¹³⁸ “Historie,” Van Nelle Fabriek, voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017, <http://www.vannellefabriek.com/Van-Nelle-Fabriek-Historie>.

In de tweede fase stimuleert de overheid lokale betrokkenheid en een actieve invulling van erfgoed in de samenleving. Nota Belvedere toont initiatieven voor een *bottom-up* gestimuleerd nationaal erfgoedbeleid. Volgens Bavo is de opkomst van neoliberalisme niet direct slecht nieuws voor erfgoed, omdat het juist meer betrokkenheid en daarmee een creatieve industrie stimuleert. Een *top-down* oplegging van culturele waarden vormt echter een bedreiging, waar de nota Visie Erfgoed en Ruimte in dreigt te vervallen. In plaats van te zoeken naar en reageren op lokale behoeftes aan erfgoed en cultuur, probeert de nota de behoeftes van de bevolking te beïnvloeden om zo ook de marktwaarde van erfgoed en cultuur te kunnen beheersen. De Rijksdienst is hier echter wel open in, gezien reclame en pogingen tot bevolkingsbeïnvloeding op de openbare website van de RCE zijn te vinden.

Inkomsten van erfgoedsites spelen een steeds grotere rol, zoals de tweede fase eveneens verduidelijkt. Amsterdam als hoofdstad en toeristisch zwaartepunt van Nederland en de Van Nelle Fabriek als uithangbord voor zakelijk toerisme, sluiten aan bij een nieuwe vorm van Nederlands erfgoedbeleid, waarbij erfgoed op de eerste plaats winst dient te maken. De externe bekendheid van het Nederlandse werelderfgoed lijkt geslaagd en verklaart de hernieuwde nationale interesse in Nederlands werelderfgoed. Buitenlandse toeristen weten het Nederlandse werelderfgoed volgens de RCE te vinden. De nationale binding met het werelderfgoed laat te wensen over. De RCE probeert in de tweede fase met behulp van KesselsKramer en Kantar Public verandering in te brengen en streeft naar Nederlands werelderfgoed als marktproduct én gemeenschappelijke nationale trots. Het volgende hoofdstuk bespreekt de huidige golf van nieuw Nederlands werelderfgoed, waaraan ook de limes toebehoort. Het legt het nominatieproces van werelderfgoed uit en zoomt in op de plaats die de genomineerde Nederlandse limes in deze ontwikkeling inneemt.

Hoofdstuk 2. Het Nominatieproces: op weg naar werelderfgoed

De weg van de *tentative* lijst naar de werelderfgoedlijst is een lang en ingewikkeld proces. Voor en achter de schermen gebruiken spelers over de hele wereld UNESCO's internationale decor als speelveld ter gewin van hun eigen nationale agenda's. Dit hoofdstuk analyseert of landelijke trots niet de boventoon voert binnen deze organisatie, opgericht om wereldvrede en internationale samenwerking te stimuleren. Vervolgens spitst het toe op genomineerde Nederlandse werelderfgoedsites en de Nederlandse limes in het nominatieproces. Dit hoofdstuk gaat na in hoeverre de documenten die momenteel ten behoeve van de limes zijn voorbereid, voldoen aan de vereisten van UNESCO. Ook analyseert het of de het nominatieproces van de limes uiting geeft van het Nederlandse werelderfgoedbeleid.

Het nominatiedossier dient een duidelijk beeld uit te dragen van de unieke en toegevoegde waarde van het erfgoed. Het bestaat uit een analyse van de OUV en een koppeling aan één of meer door UNESCO opgestelde criteria voor werelderfgoed. Daarnaast dient het dossier een verklaring van de authenticiteit en de integriteit van het erfgoed te bevatten, alsmede een vergelijking met gelijksoortige erfgoedsites.¹³⁹ De NLS heeft vrijwel aan al deze vereisten voldaan, die zijn te bekijken in het draft nominatiedossier. Aan het dossier wordt echter wel nog steeds gewerkt.¹⁴⁰ Hiermee is echter de kous nog niet af. Naast het nominatiedossier wil UNESCO een uiteenzetting over de draagkracht en het draagvlak van het erfgoed, een managementplan en een terreinenafbakening van de lidstaat ontvangen.¹⁴¹ Omdat de limes een gedeeld erfgoed is, een *serial property*, dient het een overkoepelend OUV te hebben. Deze OUV geldt voor de gehele Romeinse limes en alle (wereld)erfgoedsites die eronder vallen.¹⁴²

De NLS werkt momenteel nog aan een managementplan, een terreinenafbakening en, in samenwerking met de andere *sit HOLDERS* van de *Frontiers of the Roman Empire*, een overkoepelende OUV. Om het werelderfgoedcomité in 2021 de limes te laten toevoegen aan de werelderfgoedlijst, moet Nederland het dossier in 2020 aanleveren en de siteholder het een jaar eerder volledig eens zijn over het dossier.¹⁴³ Dit hoofdstuk bespreekt de punten waaraan de limes al heeft voldaan en de vereisten die nog op de planning staan.

¹³⁹ "Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 25-07-2017, <http://whc.unesco.org/document/156250>.

¹⁴⁰ "Op weg naar Werelderfgoed," Limes Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/>.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Tamar Leene, Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes (Utrecht, september 2014), 6. https://www.provincie-utrecht.nl/publish/pages/866/tussenstand_werelderfgoednominatie_def.pdf.

¹⁴³ "Wat is UNESCO werelderfgoed: nominatieproces Romeinse limes Website Limes werelderfgoed," Limes Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/wat-is-unesco-werelderfgoed/nominatieproces-romeinse-limes/>.

2.1. UNESCO en het nominatieproces

Wanneer erfgoed op de landelijke *tentative* lijst terechtkomt, bevindt het zich naar de woorden van antropoloog Michael A. Di Giovine tussen twee statussen in.¹⁴⁴ Het erfgoed is niet meer ‘gewoon’ nationaal, maar het is ook nog geen werelderfgoed. De site en het nominatiedossier worden in de daaropvolgende periode volledig uitplozen op de staat van het erfgoed, de conserveringsplannen en de OUV.¹⁴⁵

De adviesorganen van UNESCO, ICCROM, ICOMOS en IUCN, staan het comité in hun keuze bij. Deze internationale organisaties bestaan uit consultants, professionele of regionale specialisten, die de sites bezoeken en onderzoeken. Zij zetten alle nuttige informatie op een rij en inspecteren in hoeverre toerisme en/of natuurlijke omstandigheden het erfgoed bedreigen. De adviesorganen en het comité beoordelen onder andere of het dossier het erfgoed in een samenhangend narratief weergeeft.¹⁴⁶

De consultants vervullen in de adviesorganen een onpartijdige functie. Dit wil echter niet zeggen dat lidstaten de leden van ICOMOS, ICCROM en IUCN niet om hulp vragen bij het opstellen van de nominatiedossiers. De consultants kennen de nominatieprocedure van binnenuit en weten precies waar bijvoorbeeld het WHC wil waar de nadruk op ligt of in hoeverre het erfgoed nog niet voldoet aan de OUV. Leden van de adviesorganen maken vaak ook deel uit van nationale werelderfgoedorganisaties. Zo was de Nederlandse hoogleraar Archeologisch Erfgoedmanagement W.J.H. Willems zowel ‘co-president’ van ICOMOS *Committee for Archaeological Heritage Management*, als medeauteur van de *Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes* (2014).¹⁴⁷ De consultants zijn vaak oorspronkelijk onderzoekers of beleidsmedewerkers van musea of erfgoedorganisaties, die naast hun dagelijkse baan tegen betaling advies uitbrengen.

Hoewel de titel van werelderfgoed internationale bekendheid en een zekere mate van prestige garandeert, bekostigt UNESCO de werelderfgoedsites niet. Er is wel degelijk een fonds voor bedreigd erfgoed en de mogelijkheid voor lidstaten erfgoedsites doormiddel van programma's te financieren. Desondanks ligt de taak van het onderhouden en bekostigen van de werelderfgoedsites in handen van de lidstaten.¹⁴⁸ Het is dan ook essentieel dat de lidstaat en

¹⁴⁴ Michael A. Di Giovine, *The Heritage-scape: UNESCO, World Heritage, and Tourism* (Lanham: Lexington Books, 2009), 37.

¹⁴⁵ Idem, 37-39.

¹⁴⁶ Lynn Meskell and Christopher Brumann, “Unesco and New World Orders” in *Global Heritage: a reader*, red. Lynn Meskell (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2015), 24-26.

¹⁴⁷ “About Me,” Persoonlijke website Professor dr. W.J.H. (Willem) Willems, (voor het laatst geraadpleegd 20-06-2017, <http://www.willemwillems.com/about-me.html>).

¹⁴⁸ Meskell, “Rush to Inscribe,” 146.

de siteholder tijdens het nominatieproces een financieel plan opstellen. Deze kosten komen in grote lijnen terug in het verplichte managementplan, waarin de siteholder UNESCO ervan dient te overtuigen dat het tot de juiste (financiële) middelen beschikt de erfgoedsite te onderhouden, beschermen en bekostigen.¹⁴⁹ Een significante inkomstenbron is toerisme. De toekenning van de werelderfgoedstatus op zich brengt toerisme en internationale bekendheid op gang. Daarnaast proberen stakeholders tijdens het nominatieproces de nationale en internationale bekendheid van de erfgoedsite te vergroten.¹⁵⁰

2.2. Voorlopig werelderfgoed in Nederland

Het nominatieproces is niet slechts een kwestie van een dossier opstellen en opsturen. Wanneer een site op de *tentative* lijst staat, beoordeelt het comité het ook niet direct. De lidstaten mogen per jaar een erfgoed van de lijst aandragen voor beoordeling en bepalen zelf, met advies van consultants, welk erfgoed welk jaar wordt voorgedragen. Het kabinet draagt erfgoed voor als werelderfgoed en laat zich adviseren door de Nederlandse tak van ICOMOS en andere landelijke adviesorganen zoals het College van Rijksadviseurs.¹⁵¹ De Nederlandse staat houdt zich ook bezig met het landelijke draagvlak van het erfgoed. Experts kunnen het wereldbelang van een erfgoedsite inzien, maar dit inzicht moet ook onder de Nederlandse bevolking leven. Daarnaast zijn de erfgoedsites voor hun financiering naast subsidies grotendeels afhankelijk van recreatie en toerisme. Marketingbureaus vormen een essentiële schakel in de vertaling van ingewikkelde (kunst)historische achtergronden, naar herkenbare, bruikbare en zelfs verkoopbare thema's en activiteiten. In de voorbereiding van toekomstig werelderfgoed, ligt dan ook een sterke nadruk op draagkracht en draagvlak.¹⁵²

Momenteel staan negen werelderfgoedsites op de Nederlandse *tentative* lijst.¹⁵³ Deze lijst is in 2011 door de staatssecretarissen van Cultuur (ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) en van Natuur (ministerie van Economische Zaken) opgesteld en ingediend bij het Werelderfgoedcomité. Hierbij worden de ministeries bijgestaan door verschillende expertgroepen. Deze expertgroepen bestaan onder andere uit medewerkers van aan UNESCO gerelateerde organisaties zoals ICOMOS en wetenschappers op het gebied van cultureel- en werelderfgoed. De aangewezen expertgroep maakt een inschatting van de slagingskans van een

¹⁴⁹ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe*, 39.

¹⁵⁰ Idem, 65-66.

¹⁵¹ "Wat is UNESCO Werelderfgoed: hoe wordt iets werelderfgoed Limes Werelderfgoed," voor het laatst geraadpleegd 30-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/wat-is-unesco-werelderfgoed/hoe-wordt-iets-werelderfgoed/>.

¹⁵² Zijlstra, *Kamerbrief*, 1.

¹⁵³ Zie figuur 2.

nominatie en bepaalt hoe lang een erfgoed nog nodig heeft het nominatiedossier volledig uit te werken. De expertgroep let hierbij op de eisen die eveneens door UNESCO worden gesteld: de OUV, het draagvlak en de draagkracht van het erfgoed.¹⁵⁴

<i>Verwacht Jaar van Indië</i>	<i>Erfgoedsite</i>
2018	De Koloniën van Weldadigheid in Drenthe, Overijssel, Friesland en Antwerpen
2018	De Nieuwe Hollandse Waterlinie
2019	Het Plantagesysteem van West Curaçao
2020	Het Nedergermaanse deel van de Romeinse Limes
-	Bonaire National Marine Park
-	Het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker
-	Het Teylers Museum Haarlem
-	Het Sanatorium Zonnestraal in Hilversum
-	Het eiland Saba

Figuur 2: Voorlopig Werelderfgoed in Nederland

Het OCW en de RCE verwerken de erfgoedsites op de Nederlandse *tentative* lijst in twee beleidsprogramma's. Allereerst het nominatieprogramma van 2011 tot 2015, waarin het Teylers museum in Laren, de Van Nelle Fabriek in Rotterdam en de Plantages van West-Curaçao naar voren geschoven zouden worden. Helaas haalde alleen de Van Nelle Fabriek de daadwerkelijke benoeming tot werelderfgoed. De Plantages van West-Curaçao zijn vooruitgeschoven en het Teylersmuseum is in 2013 zelfs volledig teruggetrokken naar aanleiding van advies van ICOMOS.¹⁵⁵ In de invulling van het nominatieprogramma van 2011 tot 2015 adviseerde een expertgroep bestaande uit vijf deskundigen op het gebied van werelderfgoed de ministeries. Deze groep bestond uit: Robert Quarles van Ufford (voorzitter), Bénédicte Selfslagh, Suzanne van Aerschot-van Haeverbeeck, Jens Enemark en Sabine Gimbrère.¹⁵⁶

De expertgroep maakte een inschatting van de slagingskans van de nominaties en bepaalde wat het meest geschikte jaar is de nominatie daadwerkelijk voor te dragen. De expertgroep toetste de erfgoederen op de *tentative* lijst op OUV, draagkracht en draagvlak. Deze criteria komen overeen met de criteria die UNESCO hanteert bij de uiteindelijke beoordeling

¹⁵⁴ Jet Bussemaker, *Brief nominatieprogramma Nederlandse voordrachten Werelderfgoedlijst aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap* (22-05-2015), voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/32725/kst-32725-3?resultIndex=1&sorttype=1&sortorder=4>.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Ibidem.

van aanvragen voor de Werelderfgoedlijst. Vervolgens beoordeelde de expertgroep rapportages die de *sitholders* van zeven erfgoedsites opstelden, op verzoek van de ministeries van EZ en OCW. Saba diende geen beschrijving in.¹⁵⁷

Het tweede beleidsprogramma duurt van 2017 tot 2025. In lijn der verwachting draagt Nederland elke twee jaar een erfgoed aan. De genomineerde sites en de voorlopige datum van indiening (voor zover bekend) zijn: Koloniën van Weldadigheid in Drenthe, Overijssel, Friesland en Antwerpen (voordracht met België indienen in 2018), Nieuwe Hollandse Waterlinie (uitbreiding van de Stelling van Amsterdam, voordracht indienen in 2018), Plantagesysteem van West Curaçao (voordracht indienen in 2019), Het Nedergermaanse deel van de Romeinse Limes (uitbreiding van de *Frontiers of the Roman Empire*, voordracht met Duitsland indienen in 2020), Bonaire National Marine Park, Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker, Teylers Museum Haarlem, Sanatorium Zonnestraal in Hilversum en het eiland Saba.¹⁵⁸

Momenteel zijn de Koloniën van Weldadigheid, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, het Plantagesysteem van West Curaçao en de limes druk bezig hun nominatiedossier op orde te krijgen. Nederland draagt in de zomer van 2018 met België de voordracht aan van de Koloniën van Weldadigheid, het erfgoed van een sociaal-maatschappelijk experiment uit de 19^e eeuw. Generaal Johannes van den Bosch ging de strijd aan met armoede in Nederland in de 19^e eeuw. In 1817 richtte hij de Koloniën van Weldadigheid op, geworteld in het gedachtegoed van de Verlichting. In het daaropvolgende jaar ontstonden er in Nederland en België zeven koloniën. Arme mensen konden in deze koloniën intrekken en doormiddel van landarbeid hun eigen onderhoud verzorgen en uiteindelijk hun ontstane schuld aan de Nederlandse staat aflossen. Rijke ambtenaren en de adellijke elite betaalden voor de huizen. Er ontstaan twee soorten nederzettingen, vrije koloniën waar gezinnen met kinderen wonen en onvrije, waarvan de bewoners gedwongen zijn ‘opgenomen’. Het idee lijkt succesvol, maar in 1859 is de situatie niet langer houdbaar. Allereerst blijkt het lastig de ‘heropgevoede’ bewoners terug te plaatsen in de maatschappij en de landbouwgronden leveren niet genoeg op.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Jet Bussemaker, *Brief nominatieprogramma Nederlandse voordrachten Werelderfgoedlijst aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap* (22-05-2015), voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/32725/kst-32725-3?resultIndex=1&sorttype=1&sortorder=4>.

¹⁵⁸ “Dossier Werelderfgoed Lijst van toekomstige aanvragen in Nederland,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 06-06-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/voorlopige-lijst-van-toekomstige-aanvragen-in-nederland>.

¹⁵⁹ “Geschiedenis,” Website Koloniën van Weldadigheid, voor het laatst geraadpleegd 22-06-2017, <http://www.kolonienvanweldadigheid.eu/geschiedenis>.

De Koloniën van Weldadigheid zijn volgens de website een toonbeeld van Nederlandse innovatie en het Verlichtingsdenken. Daarnaast zijn de koloniën transnationaal werelderfgoed, gedeeld met België. Deze twee eigenschappen maken het erfgoed interessanter voor UNESCO omdat relatief minder werelderfgoedsites ze bezitten.¹⁶⁰ De siteholder koppelt de OUV van de koloniën aan criterium iii, v en vi van UNESCO. De koloniën zijn een ‘exceptionele getuigenis van een culturele traditie of een samenleving die nog voortleeft of is verdwenen’. Daarnaast is het erfgoed ‘een bijzonder voorbeeld van een traditionele menselijke bevolking’. Tot slot vi. Het erfgoed is direct of zijdelings geassocieerd met gebeurtenissen of levende tradities, met ideeën, of geloofsopvattingen, met artistieke en literaire werken van bijzondere of universele betekenis. Een essentieel kenmerk van de Koloniën is dat het landschap nog steeds duidelijk sporen van het erfgoed weergeeft. De oude huizen zijn grotendeels bewaard gebleven en ‘het gestructureerde landschap’ is nog steeds herkenbaar.¹⁶¹

De Koloniën genieten redelijk veel bekendheid in Nederland, dat volop wordt gestimuleerd. Door de verschillende vestigingen en de bijbehorende huizen en landschap, hebben de Koloniën veel draagkracht. Ook zetten de erfgoedsite zichzelf op de kaart doormiddel van activiteiten, toneelstukken en boeken.¹⁶² Een voorbeeld is de uitgebreide aandacht voor het archief dat de Koloniën bijhielden, waarvan momenteel een groot gedeelte in het Drents Archief te vinden is.¹⁶³ Zo proberen de Koloniën zich succesvol te ontwikkelen als nationaal bekend erfgoed met een eenduidige uitstraling.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie De Waterlinie werd tussen 1815 en 1940 aangelegd. Het erfgoed bestaat uit een waterhindernis, ruim 60 forten, vijf vestingsteden en vele sluizen en bunkers. Bij oorlogsdreiging werd de waterlinie gemobiliseerd. Rondom de forten lagen gebieden die in geval van dreiging werden ‘geïnundeerd’, onder water gezet.¹⁶⁴ Het erfgoed sluit zich aan bij het al bestaande Nederlandse werelderfgoed, de Stellingen van Amsterdam. Deze missie hopen de stakeholders van het erfgoed in 2019 te voltooien. Net als de Stellingen is de Waterlinie een verdedigingslinie, waarbij het waterlandschap in de verdediging wordt

¹⁶⁰ Jokilehto, Cleere, Denyer en Petzet, “Filling the Gaps,” 52.

¹⁶¹ “Managementplan,” Koloniën van Weldadigheid, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.kolonienvanweldadigheid.eu/sites/default/files/MP%20KvW%20hoofdkatern%20aanpassingen%20Opeerreview%20en%20Omgevingswet%2030092016.pdf>.

¹⁶² “Boek eerste stap om Koloniën van Weldadigheid toeristisch op de kaart te zetten,” RTV Drenthe, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.rtv-drenthe.nl/nieuws/112275/Boek-eerste-stap-om-Koloniën-van-Weldadigheid-toeristisch-op-de-kaart-te-zetten>.

¹⁶³ “Koloniën van Weldadigheid in de belangstelling,” Drents Archief, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.drentsarchief.nl/nieuws/820-kolonien-van-weldadigheid-in-de-belangstelling>.

¹⁶⁴ “Waterlinie,” Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.hollandsewaterlinie.nl/waterlinie/>.

ingezet. Wanneer de Waterlinie aansluit bij de Stellingen, vormt het met ruim 200 kilometer het grootste erfgoed van Nederland.¹⁶⁵ De website van de Waterlinie noemt de status van werelderfgoed ‘belangrijk voor het behoud en de ontwikkeling van de forten en voor het toerisme’.¹⁶⁶

De OUV van de Waterlinie richt zich op ‘de militaire werken, het watermanagementsysteem en het strategisch landschap’.¹⁶⁷ Het document linkt de Waterlinie aan drie van de tien werelderfgoedcriteria: ii, iv en v. Allereerst is de Waterlinie een voorbeeld van de ontwikkeling van de ‘techniek van verdediging’ en een samenwerking tussen natuur en cultuur. Daarnaast toont de Waterlinie een uitzonderlijke militaire bouwfase in Europa. Tot slot illustreert de Waterlinie, met onder andere het inundatiesysteem, het ‘Nederlandse meesterschap van land- en waterbeheersing in de ruimste zin’.¹⁶⁸

Verschillende forten en stellingen zijn momenteel al te bezoeken. Ook zijn er fiets- en wandelpaden langs de Waterlinie en de Stellingen van Amsterdam, uiteraard voorzien van informatieborden. De Waterlinie werkt in hun ondernemingen voor meer bekendheid en draagvlak nauw samen met de Stellingen van Amsterdam. Toch legt de website van de Hollandse Waterlinie vooral de nadruk op de bekendheid die het erfgoed gaat ontvangen, wanneer UNESCO het tot werelderfgoed benoemt.¹⁶⁹

Voor de Romeinse limes draagt Nederland het Plantagesysteem van West Curaçao voor in 2020. Het cultuurlandschap van deze erfgoedsite bestaat uit het de plantages Ascencion, San Juan, Savonet en Knip (Kenipa). Samen geven zij een beeld van het systeem van slavernijplantages in de zeventiende tot eind negentiende eeuw. De plantages bestaan onder andere uit herinneringsmonumenten, landhuizen met bijgebouwen, slavenwoningen, omliggende gronden en visvijvers.¹⁷⁰

¹⁶⁵ “Uitzonderlijke Universele Waarde beschreven,” Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco-nominatie-beschrijving-van-de-ouv-in-concept-gereed/>.

¹⁶⁶ “UNESCO,” Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco/>.

¹⁶⁷ “Uitzonderlijke Universele Waarde beschreven,” Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco-nominatie-beschrijving-van-de-ouv-in-concept-gereed/>.

¹⁶⁸ Nieuwe Hollandse Waterlinie, *Outstanding Universal Value (definitief concept)* (03-02-2016, 1-2), voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017, https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKFwiUluHS_rXVAhUHY1AKHYMBBrEQFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.hollandsewaterlinie.nl%2Fdownload%2Fdefinitief-concept-outstanting-universal-value%2F&usq=AFQjCNHGWPj6BeaWVZizXmUoJzXE80SkNA.

¹⁶⁹ “UNESCO: levend landschap,” Hollandse Waterlinie, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco/levend-landschap/>.

¹⁷⁰ “Tentative Lists: 5632,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5632/>.

De Plantages zijn nog geen samenhangend merk, gezien er (naast de UNESCO-website) nog geen algemene website voor het erfgoed bestaat. Volgens de UNESCO-website laat het Plantagesysteem een kenmerkende variant van de Caribische slavenplantagesamenleving zien. Het behoud van het erfgoed maakte de herinnering aan de aan de wereldwijde trans-Atlantische slavenhandel op unieke manier mogelijk.¹⁷¹ De OUV van Plantagesysteem kenmerkt zich door criterium ii, iv en v. Allereerst zijn de plantages het product van drie eeuwen exceptionele architectuur, een uniek landschap en monumentale kunst. Daarnaast staat op elke plantage een kenmerkend Curacao's landhuis. Tot slot vormen de plantages een voorbeeld van traditionele landbouw en interactie tussen de bevolking en de natuurlijke leefomgeving in zware omstandigheden.¹⁷² Dit laatste kenmerk sluit nadrukkelijk aan op een *gap* van ICOMOS.¹⁷³

2.4. De limes als voorlopig werelderfgoed

Het verkrijgen van de werelderfgoed status is een proces dat vele jaren in beslag neemt. Nederland plaatste de limes in 2011 op de *tentative* lijst, maar mag het erfgoed over vier jaar pas (als het meezit) 'werelderfgoed' noemen. Nederland in 2020 het volledige nominatiedossier met alle benodigde documenten in bij adviesorganen en de werelderfgoedcomité, zodat de organisaties een jaar de tijd hebben voor hun beoordeling. Het opstellen van de benodigde documenten kost tijd en zowel de NLS als verschillende *stakeholders* passen de documenten regelmatig aan. Wetenschappelijke experts, in het geval van de limes voornamelijk archeologen en sociaalgeografen, spelen een belangrijke rol in onder andere het opstellen van de OUV en de koppeling aan UNESCO's criteria.

2.4.1. Outstanding Universal Value

Het eerste document in het nominatiedossier en het relevantste waar een erfgoed aan moet voldoen is een duidelijke, afgebakende OUV. Hierin beschrijft de lidstaat de reden waarom het aangedragen erfgoed van wereldbelang is voor 'the whole of humanity' en daarom beschermd moet worden.¹⁷⁴ De Zwitserse politiek-economen Bruno Frey en Lasse Steiner noemen deze poging tot afbakening 'noble but [...] almost impossible to define clearly'.¹⁷⁵ UNESCO probeert zelf de OUV te bepalen aan de hand van tien criteria. Volgens Frey en Steiner laten UNESCO's worstelingen met het definiëren van deze criteria al zien hoe moeilijk deze opgave

¹⁷¹ "Tentative Lists: 5632," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5632/>.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Jokilehto, Cleere, Denyer en Petzet, "Filling the Gaps," 10.

¹⁷⁴ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 11.

¹⁷⁵ Frey en Steiner, "Imbalance of World Heritage List," 4.

is voor lidstaten. Wanneer erfgoed op zijn minst voldoet aan een van deze criteria, is het mogelijk werelderfgoed.¹⁷⁶ Deze criteria zijn opgedeeld in zes voor cultureel werelderfgoed en vier voor natuurlijk werelderfgoed.

Op 17 augustus 2011 ontving UNESCO de voorlopige OUV van de Nedergermaanse limes uit handen van het OCW. Onder de Nedergermaanse limes valt zowel het Nederlandse als het Duitse deel van de limes. In de inleiding van de OUV richt het OCW allereerst de aandacht op de diverse functies van de limes in de Romeinse tijd. Allereerst was het een sterk beveiligde grens die fungeerde als basis voor nieuwe campagnes om ‘more of the world’ te veroveren. Daarnaast verbond de limes twee ‘key areas’ van het Romeinse Rijk: Gallië en Brittannië en werd het een uitwisselingsplaats voor handel, ideeën en cultuur. Tot slot fungeerde de limes als een uitvalsbasis, waar soldaten werden gerekruteerd en opgeleid. Dit alles maakt de Nedergermaanse limes volgens het OCW tot een uitzonderlijke riviergrens.¹⁷⁷

Op 15 juli 2014 stelde drie archeologen van de Universiteit Leiden, Professor Dr. W.J.H. Willems, drs. E. Graafstal en dr. C. van Driel-Murray, een uitgebreide versie van de voorlopige OUV, de authenticiteit en integriteit en een comparatieve analyse van de Nedergermaanse limes samen. Zij brachten hun onderzoek uit op verzoek van de RCE en de drie betrokken provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. De onderzoekers, gespecialiseerd in de Romeinse limes, linkten het erfgoed aan dezelfde drie van de zes criteria voor cultureel erfgoed. Allereerst wezen ze op criterium ii: ‘to exhibit an important interchange of human values, over a span of time or within a cultural area of the world, on developments in architecture or technology, monumental arts, town-planning or landscape design’.¹⁷⁸ De Nedergermaanse limes maakte onderdeel uit van de gehele Romeinse limes die vanaf het jaar nul tot de vijfde eeuw na Chr. door Europa liep. Willems, Graafstal en Driel-Murray benaderen de limes vanuit een wetenschappelijk oogpunt en benadrukken vooral de Romeinse militaire geschiedenis en infrastructuur.¹⁷⁹

Vervolgens koppelen Willems, Graafstal en Driel-Murray de limes aan criterium iii: ‘To bear a unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilization which is living or which has disappeared’.¹⁸⁰ De Nedergermaanse limes is volgens de archeologen

¹⁷⁶ Frey en Steiner, “Imbalance of World Heritage List,” 4-5.

¹⁷⁷ “Tentative Lists: 5636 Frontiers of the Roman Empire (extension),” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5636/>.

¹⁷⁸ “The Criteria for Selection,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 24-06-2016. <http://whc.unesco.org/en/criteria/>.

¹⁷⁹ Prof. Dr. W.J.H. Willems, Drs. E. Graafstal en Dr. C. van Driel-Murray, *Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes* (Leiden, Leiden University, 2014), 4.

¹⁸⁰ “The Criteria for Selection,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 24-06-2016. <http://whc.unesco.org/en/criteria/>.

namelijk het enige deel van de limes dat onafgebroken deel uitmaakte van de grens van het Romeinse Rijk. Hierdoor zijn veel militaire ontwikkelingen zichtbaar. Daarnaast is de Nedergermaanse limes een voorbeeld van een riviergrens, die onder de grond ‘uitzonderlijk’ goed bewaard is gebleven.¹⁸¹

Tot slot linken Willems, Graafstal en Driel-Murray de Nedergermaanse limes aan criterium iv: 'to be an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history'.¹⁸² De Nedergermaanse limes laat ‘unieke’ uitdragingen van watermanagement, verdwenen tradities zoals scheepsbouw en manieren van leven aan een (rivier)grens zien.¹⁸³ In deze definiëring richtten Willems, Graafstal en Driel-Murray allereerst hun aandacht op de Romeinse militaire aspecten van de limes als werelderfgoed, daarnaast noemen ze scheepsbouw en watermanagement en tot slot de samenleving die rond de grens ontstond.

2.4.2. De limes als voorlopig werelderfgoed: authenticiteit en integriteit

Naast de OUV moet het nominatiedossier een beschrijving van de authenticiteit en integriteit van het erfgoed bevatten. Deze eigenschappen van werelderfgoed geven volgens geografen Heike C. Albers en Helen D. Hazen onder andere inzicht in het managen van de erfgoed site. Sitemanagers moeten namelijk een balans zien te vinden tussen de bescherming van het erfgoed en zowel de behoeftes van lokale betrokkenen als toeristen. Naast voldoen aan de eisen van authenticiteit en integriteit, moet het nominatiedossier een plan bevatten wat de bedreigingen van het erfgoed (kunnen) zijn en hoe het de sitemanagers het erfgoed hiertegen beschermen.¹⁸⁴

UNESCO ziet authenticiteit als de link tussen OUV en de werkelijkheid. De toegekende waarde van het erfgoed moet overeenkomen met de wat het erfgoed daadwerkelijk laat zien. Gezien UNESCO erop gebrand is geen cultuur buiten te sluiten, maar wel erfgoed in algemene, voor de gehele wereldbevolking geldende termen wil afbakenen, stuit de organisatie op een probleem: hoe definieer je authenticiteit? In 1994 hield UNESCO een speciale vergadering in Nara, Japan, over de afbakening van authenticiteit. Het hieruit voortkomende Nara-document legt nadruk op het belang van de culturele context in het bepalen van authenticiteit. UNESCO lijkt met deze keuze voorbij vaststaande criteria te gaan. Het Nara-document wil veel

¹⁸¹ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 5.

¹⁸² "The Criteria for Selection," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 24-06-2016.
<http://whc.unesco.org/en/criteria/>.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Heike C. Albers en Helen D. Hazen, "Maintaining Authenticity and Integrity at Cultural World Heritage Sites," *Geographical Review* 100, no. 1 (januari 2010), 60-61.

uiteenlopende bronnen gebruiken om tot de conclusie te komen of erfgoed authentiek is of niet. Het moedigt landen aan hun eigen methodes en benodigdheden voor deze afweging vast te stellen. Dankzij deze stappen is er volgens Silva wel degelijk sprake van een paradigmaverschuiving in het erfgoed discours. UNESCO let meer op de lokale en inheemse kennis en maakte de categorieën en concepten rondom erfgoed breder en toegankelijker voor niet-Westerse culturen.¹⁸⁵

Volgens UNESCO is integriteit een maatstaf van ‘wholeness’ en ‘intactness’ van het erfgoed. Integriteit behelst het doel van UNESCO, de lidstaat en de sitemanagers om het erfgoed compleet en onbeschadigd te houden. Bij uitsluitend materieel erfgoed is de integriteit over het algemeen redelijk te overzien en beoordelen, maar dit wordt lastiger wanneer er sprake is van ‘levend erfgoed’ zoals de tempel ergens.¹⁸⁶ Volgens Albers en Hazen kunnen integriteit en authenticiteit elkaar ook uitsluiten. Zo werken behoud en restauratie mee aan de authenticiteit van een site, terwijl voor de integriteit juist reconstructie relevant zou zijn.

Zowel het OCW als Willems, Graafstal en Driel-Murray beschrijven de integriteit en de authenticiteit van de limes. Waar het OCW voorzichtig is met de integriteit van de limes, door onder andere de beperkte zichtbaarheid en bedreiging, zijn de archeologen veel positiever.¹⁸⁷ Volgens hen is de Nedergermaanse limes allereerst nooit een aaneengesloten lijn geweest. De nominatie hoeft daarom volgens Willems, Graafstal en Driel-Murray ook geen aaneengesloten zone te omvatten. Dit creëert ruimte voor de selectie van het terrein en de bufferzones. Daarnaast halen zij hun voordeel uit de onzichtbaarheid van het erfgoed. De limes is er wel degelijk stellen Willems, Graafstal en Driel-Murray: veilig beschermd onder de grond. De vochtige Nederlandse bodem fungeert als een ideale beschermlaag voor hout en andere archeologische resten. Zo zetten zij een van de nadelen van de limes in als een voordeel.¹⁸⁸

Toch is de limes niet zo veilig beschermd in de grond als de wetenschappers hopen. Bodemverspoeling is een actuele bedreiging voor de limes. Ook vraagt de onzichtbaarheid van het erfgoed in het Nederlandse landschap om reconstructies en een vorm van een ‘vertaling’ en visualisering van de waarde van het erfgoed. Hiervoor zette Nederland sinds 2011 meerdere projecten op touw. In deze reconstruerende en vertalende projecten, blijft de authenticiteit en de integriteit van de limes uitstekend gewaarborgd volgens Willems, Graafstal en Driel-Murray.

¹⁸⁵ Silva, “Paradigm Shifts,” 13-14.

¹⁸⁶ Albers en Hazen, “Maintaining and Integrity,” 60.

¹⁸⁷ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 5.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

De vooral symbolische reconstructies brengen de publieke ervaring op gang, maar laten veel over aan het gebruik van de eigen verbeelding en interpretatie.¹⁸⁹

2.4.3. De limes als voorlopig werelderfgoed: comparatieve analyse

Tot slot moet het nominatiedossier een comparatieve analyse bevatten. Deze analyse behelst een uitvoerige vergelijking van het voorgedragen erfgoed met vergelijkbare erfgoedsites in de wereld. De lidstaat maakt met dit document allereerst duidelijk dat er het erfgoed uniek is en de OUV onderbouwen. Volgens Van der Aa wordt dit door bestaand en genomineerd werelderfgoed lang niet altijd consequent uitgevoerd. Een probleem is bijvoorbeeld dat erfgoed niet altijd te vergelijken is, zoals het Woudagemaal in Lemmer. Soms vergelijken lidstaten erfgoed ook binnen de eigen landgrenzen met ander erfgoed, terwijl er ergens anders wel degelijk vergelijkbaar erfgoed bestaat.¹⁹⁰

De limes in Nederland sluit zich als onderdeel van de Nedergermaanse limes aan bij de *Frontiers of the Roman Empire*. Vanzelfsprekend vergelijken Willems, Graafstal en Driel-Murray de Nederlandse limes met het al bestaande limes werelderfgoed: de muur van Hadrianus, de ‘Upper-German’ limes en de muur van Antoninus. Deze drie al benoemde sites, beslaan volgens Willems, Graafstal en Driel-Murray een bepaalde fase en een bepaalde variant van een Romeinse grens, namelijk de ‘artificial barriers’ uit de tweede eeuw na Christus. De Nederlandse limes bestrijkt niet alleen een langere periode, maar representeert ook meerdere elementen van de Romeinse grenzen dan de huidige *Frontiers of the Roman Empire* nu doen. Het militaire karakter is in de Nedergermaanse limes allereerst sterker aanwezig. Daarnaast is er volgens Willems, Graafstal en Driel-Murray sprake van een uitgebreid netwerk van infrastructuren die het leger ondersteunde in de Nedergermaanse limes, die eveneens niet aanwezig was in de huidige *Frontiers of the Roman Empire*.¹⁹¹

Vervolgens vergelijken Willems, Graafstal en Driel-Murray de limes met andere verstevigde grenzen zoals de Chinese muur, de Kaukasusmuur in Derbent, Rusland en de stelling van Amsterdam. In tegenstelling tot deze puur op defensie gerichte bouwwerken, fungeerde de Nedergermaanse limes eveneens als een ‘jumping-off point’, een plek voor mobilisatie van het leger. Daarnaast was de limes ook geen ondoordringbare barrière maar vond er juist uitwisseling plaats met de bevolkingsgroepen ten noorden van de rivieren. De versterkte grens moet hierbij volgens Willems, Graafstal en Driel-Murray eerder gezien worden als een

¹⁸⁹ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 8.

¹⁹⁰ Van der Aa, *Preserving Heritage*, 69.

¹⁹¹ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 17.

afschrikmiddel of pronkstuk.¹⁹² Interessant zou zijn de limes te vergelijken met ander transnationaal werelderfgoed zoals de Zijderoute. Hier hebben echter Willems, Graafstal en Driel-Murray niet voor gekozen.

2.4.4. De limes als voorlopig werelderfgoed: draagvlak en draagkracht

Vanaf 2002 hanteert het werelderfgoedcomité vier essentiële begrippen bij het optimaal beschermen en beheren van werelderfgoed. Deze begrippen staan om hun gemeenschappelijke voorletter bekend als de vier C's: 'Credibility', 'Conservation', 'Capacity-building' en 'Communication'. In 2007 voegt het werelderfgoed hier nog een C aan toe: 'Community'.¹⁹³ Het comité probeert te voorkomen dat het internationale erfgoedbeleid ten koste gaat van de lokale bevolking. Draagkracht valt onder 'Capacity-building' en draagvlak onder de later toegevoegde 'Community'. Het comité voert op globaal niveau een beleid uit. De uitvoering van het beleid verschilt in de praktijk per land waar het wordt toegepast. Zo heeft het werelderfgoedbeleid in Nederland andere speerpunten dan het werelderfgoedbeleid in bijvoorbeeld Thailand. Het comité moedigt de lidstaten aan het UNESCO-beleid passend uit te voeren in het eigen land.¹⁹⁴

De werelderfgoedovereenkomst noemt het begrip 'community' terloops, maar in de loop van de jaren speelt de betrokkenheid van de lokale gemeenschap, het draagvlak van het erfgoed, een steeds grotere rol. Vooral in ontwikkelingslanden blijft de lokale gemeenschap vaak buitengesloten in nationale besluitvorming over en management van de erfgoedsites. UNESCO wil juist stimuleren dat de lokale bevolking betrokken wordt een duurzame toeristische zone te creëren, om zo het erfgoed optimaal te benutten en te beschermen.¹⁹⁵ Volgens Christoph Brumann kan deze hernieuwde interesse in de lokale gemeenschap worden verklaard door een romantisch idee van de gemeenschap in de hedendaagse neoliberale wereld.¹⁹⁶ De antropoloog stelt echter dat de enige daadwerkelijke betrokken gemeenschap, de afgevaardigden van de lidstaten (diplomaten en ambassadeurs) op het hoofdkwartier van UNESCO in Parijs en in het werelderfgoedcomité zijn.¹⁹⁷

Vanaf 2011 moedigde UNESCO 'capacity-building' des te meer aan met een *Global Training Strategy*. Juist tijdens het nominatieproces worden lidstaten hierin bijgestaan. Het doel

¹⁹² Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 17-19.

¹⁹³ George Okello Abungu, "Heritage Practice in Africa," in *A Companion to Heritage Studies*, red. William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel (Chichester: John Wiley & Sons, 2015), 384.

¹⁹⁴ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 18.

¹⁹⁵ Idem, 382.

¹⁹⁶ Brumann, "Community as Myth and Reality," 276.

¹⁹⁷ Idem, 284.

van de *Global Training Strategy* is dat lidstaten de benodigde vaardigheden aanleren om de werelderfgoed overeenkomst beter toe te passen. Hierbij dienen ook experts bij betrokken te worden, die de boodschap van UNESCO overdragen. Daarnaast worden lidstaten gestimuleerd nationale strategieën te ontwikkelen die eveneens lokale samenwerking aanmoedigen. UNESCO ziet promotie en educatie als de belangrijkste middelen de ‘capacity’ van erfgoed te versterken. Bij de *Global Training Strategy* wordt de *Global Strategy* van een eerlijke en representatieve verdeling van werelderfgoed eveneens in acht gehouden, door juist nieuwe of onder gerepresenteerde lidstaten extra hulp te bieden.¹⁹⁸

Hoewel deze aansporing vooral gericht is op ontwikkelingslanden die nog niet veel ervaring hebben met een globaal gestuurd erfgoedbeleid, is er volgens UNESCO eveneens in Europa meer aandacht nodig voor het publieksbereik van erfgoed. UNESCO pleit voor meer bewustzijn van en betrokkenheid bij erfgoed vanuit de lokale bevolking. Hiervoor is dan ook financiering ter beschikking, gezien een gebrek aan financiële middelen volgens UNESCO zelfs in Europa voor problemen zorgt. Deze steun duurt voort tot na de benoeming tot werelderfgoed. Daarnaast ziet UNESCO ook op het gebied van training in ‘capacity-building’ in Europa nog veel ruimte voor verbetering. ‘Capacity-building’, ‘awareness-raising’ en onderwijs zijn zelfs prioriteiten in het Europese werelderfgoedbeleid van UNESCO de afgelopen tien jaar.¹⁹⁹

Desondanks schiet de algemene kennis over werelderfgoed in Europa nog drastisch tekort, stellen Pierre Galland, Katri Lisitzin, Anatole Oudaille-Diethardt en Christopher Young in *World Heritage in Europe Today*. Wanneer lidstaten dit aanpakken, ontwikkelen volgens UNESCO vanzelf meer (financiële) mogelijkheden voor experts die wel op de hoogte zijn van de waarde van het erfgoed en deze willen beschermen. Het blijft van essentieel belang dat alle lagen van de samenleving ‘voldoende’ zijn toegewijd aan de bescherming, het beheer en het duurzaam gebruik van werelderfgoed. Kortom, het erfgoed dient zichzelf terug te verdienen maar mag niet op toeristisch vlak worden uitgebuit.²⁰⁰

Draagvlak en draagkracht komt in Nederlandse beleidsplannen rondom werelderfgoed nadrukkelijk naar voren. Nederland ziet draagkracht als de capaciteit van een erfgoed om bezoekers te ontvangen en draagvlak als de mate van interesse of de hoeveelheid geïnteresseerden die het erfgoed aantrekt, de populariteit of de aantrekkingskracht eigenlijk.

¹⁹⁸ “Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 25-07-2017, <http://whc.unesco.org/document/156250>.

¹⁹⁹ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 43.

²⁰⁰ Ibidem.

Een plan van aanpak rondom draagkracht en draagvlak mag niet uit het nominatiedossier ontbreken.²⁰¹

Zelfs vanuit de Nederlandse staat klinken geluiden publieksbereik van werelderfgoed te stimuleren. Waar de pers volgens toenmalig minister van OCW Ronald Plasterk ruimschoots aandacht schenkt aan werelderfgoed, leeft het nauwelijks onder de Nederlandse bevolking. De minister pleitte voor een nationale aanpak van dit probleem, ter aanvulling van redelijk succesvolle lokale acties. Plasterk legt deze taak neer bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de RCE. Deze organisaties nemen het voortouw in de ontwikkeling van educatief materiaal. Daarnaast wil Plasterk speciale aandacht voor publieksbereik in de nieuwe nominaties. Volgens hem moeten ‘communicatie en voorlichting [...] een integraal onderdeel uitmaken van het nominatieproces, zodat er een goed draagvlak voor de voordracht ontstaat’.²⁰² Publieksbereik en hoeveelheid tastbaar erfgoed zijn de zwakke punten van de limes. Hier ligt dan ook veel nadruk op in voorbereidende documentatie van het nominatiedossier.

2.5. Vervolgstappen en transnationaal werelderfgoed

Het nominatiedossier van de limes lijkt al helemaal klaar te zijn. Toch laat de daadwerkelijke voordracht nog op zich wachten tot 2021. In de tussentijd blijven de siteholder, experts en andere betrokken het dossier herzien. Zoals gesteld is alleen het dossier nog niet voldoende het werelderfgoedcomité te overtuigen van de het wereldbelang van het erfgoed. De limes heeft dan ook nog een weg te gaan. Momenteel buigt de NLS zich over het managementplan, terreinenafbakening en gezamenlijk met de andere betrokken lidstaten een overkoepelende OUV. Wanneer deze documenten compleet zijn, zit de afzonderlijke taak van Nederland als lidstaat erop. Nederland is echter niet de enige siteholder van de Nedergermaanse limes of de *Frontiers of the Roman Empire*.

UNESCO moedigt transnationaal werelderfgoed aan. De organisatie ziet ‘serial transnational properties as a positive expression of international cooperation in line with the aims and objectives of the World Heritage Convention’.²⁰³ Vanaf 2004 riep het werelderfgoedcomité lidstaten op doormiddel van internationale samenwerking erfgoed met

²⁰¹ “Wat is UNESCO Werelderfgoed: Romeinse limes terreinen in beeld,” Limes Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 31-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/wat-is-unesco-werelderfgoed/romeinse-limes-terreinen-in-beeld/>.

²⁰² Brief inzake werelderfgoed van Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Ronald Plasterk aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (17 december 2007).

²⁰³ “Decision: 32 COM 10B,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017, <http://whc.unesco.org/en/decisions/1741>.

andere landen voor te dragen. In Europa ziet UNESCO een stijgende lijn in de transnationale erfgoed sites op de *tentative* lijst, als reactie op ‘the Committee’s call for increased international coordinations of nominations’.²⁰⁴

Vaak is transnationaal erfgoed geen aaneengesloten terrein van erfgoed. Meestal gaat het om een ‘serial property’, dat inhoudt dat specifieke sites en gebieden afzonderlijk begrensd, gezamenlijk het erfgoed vormen. Het erfgoedterrein is geen aaneengesloten lijn, maar een geheel van punten.²⁰⁵ Dit is ook het geval bij de limes.²⁰⁶ Volgens UNESCO heeft het vele voordelen over nationale grenzen heen te kijken. Hierdoor kan werelderfgoed daadwerkelijk een wereldfenomeen worden. Desalniettemin levert de samenwerking met verschillende lidstaten wel veel meer administratief werk op en is het van belang dat de partijen het met elkaar eens zijn en op schema lopen. UNESCO garandeert nieuw werelderfgoed dat zich transnationaal bij al benoemd werelderfgoed wilt aansluiten echter geen succes.²⁰⁷

De Nedergermaanse limes bestaat uit de Nederlandse limes en een gedeelte van de limes in Duitsland. Nederland en Duitsland willen hun deel van de limes aansluiten bij *Frontiers of the Roman Empire*. Dit werelderfgoed bestaat uit drie afzonderlijke gedeeltes van de limes in Duitsland en in het Verenigd Koninkrijk. In Duitsland loopt het werelderfgoed van Bad Hönningen langs de Rijn naar Regensburg aan de Donau. De versterkte Muur van Hadrianus en de Muur van Antonius vormen het limes werelderfgoed in het Verenigd Koninkrijk. Gezamenlijk bestrijken de drie delen van de *Frontiers* 728 kilometer.²⁰⁸ Wanneer de Nedergermaanse limes zich bij het werelderfgoed voegt, zijn de *Frontiers of the Roman Empire* min of meer een doorlopend geheel. De Nedergermaanse Romeinse grens vormt zo het missende stuk in de puzzel.²⁰⁹

Alle onderdelen van *Frontiers* hebben een afzonderlijke OUV. Elk onderdeel representeert een gedeelte van de limes met bepaalde karakteristieken en komt voort uit de lokale politieke omgeving waarin de *Frontier* is gevestigd. Desondanks geven de *Frontiers* volgens de website van UNESCO weldegelijk een eenheid weer, gericht op de eenheid die het Romeinse Rijk lange tijd was. De nominatie van de Nederlandse limes legt nadruk op de

²⁰⁴ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 21.

²⁰⁵ Idem, 34.

²⁰⁶ “Wat is UNESCO Werelderfgoed: Romeinse limes terreinen in beeld,” Limes Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 31-07-2017, <http://www.limeswerelderfgoed.nl/wat-is-unesco-werelderfgoed/romeinse-limes-terreinen-in-beeld/>.

²⁰⁷ Galland, Lisitzin, Oudaille-Diethardt en Young, *World Heritage in Europe Today*, 34-37.

²⁰⁸ “World Heritage List: Frontiers of the Roman Empire,” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/list/430>.

²⁰⁹ “Tentative Lists: 5636: Frontiers of the Roman Empire (extension),” WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5636/>.

archeologische resten die grotendeels in de grond verscholen liggen en dankzij de vochtigheid uitzonderlijk goed bewaard blijven.²¹⁰

²¹⁰ "Tentative Lists: 5636: Frontiers of the Roman Empire (extension)," WHC UNESCO, voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5636/>.

Hoofdstuk 3: Casestudy discoursanalyse: Beleidsdocumenten van de limes (2011-2016) onder de loep

Dit hoofdstuk past een kritische discoursanalyse toe op negen relevante beleidsdocumenten omtrent de Nederlandse limes.²¹¹ Deze documenten zijn stappen in de voorbereiding van het nominatiedossier. De partijen die de documenten hebben voortgebracht, bestaan uit twee uitvoerende, in elkaar overlopende stakeholders. Allereerst de Nederlandse regering, gerepresenteerd door het OCW en de RCE. De *siteholder*, de NLS bestaande uit de RCE, de drie provincies en bijbehorende gemeenten, vormt de tweede partij. De overheid en de *siteholders* nemen op hun beurt adviesgroepen, experts en marketingbedrijven in de arm.

Deze scriptie bestudeert de beeldvorming die vanuit Nederland naar aanleiding van de nominatie van de limes wordt uitgedragen op UNESCO en de Nederlandse bevolking. Door deze invalshoek zijn UNESCO en de Nederlandse bevolking zelf geen spelers, maar de doelgroep. Dit hoofdstuk bespreekt per document van welke speler het afkomstig is, welke achterliggende agenda's meespelen en de gewenste uitwerking op de twee doelgroepen: de Nederlandse bevolking en UNESCO.

<i>Jaar van Uitgave</i>	<i>Titel</i>	<i>Auteur(s)</i>
2011	<i>Kamerbrief Voorlopige Lijst Werelderfgoed</i>	Halbe Zijlstra
2012	<i>Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes</i>	Janine Caalders en Jeroen Laro
2014	<i>Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes</i>	-
2014	<i>Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes</i>	W.J.H. Willems, E. Graafstal en C. van Driel-Murray
2014	<i>Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes</i>	Tamar Leene
2015	<i>Limes: op zoek naar de lijn</i>	Catherine Visser
2015	<i>Bitter en Zoet: definitief eindrapport expertgroep werelderfgoednominaties</i>	Robert Quarles van Ufford Bénédicte Selfslagh, Suzanne van Aerschot-van Haeverbeeck, Sabine Gimbrère en Jens Enemark
2016	<i>Limes Interpretatiekader</i>	Catherine Visser, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills
2016	<i>Storyline Romeinen / Limes</i>	NBTC

Figuur 3: Negen beleidsdocumenten ter voorbereiding op de voordracht van de Nederlandse limes als werelderfgoed

²¹¹ Zie figuur 3.

3.1 De kritische discoursanalyse en de limes beleidsdocumenten

De discoursanalyse komt voort uit het oeuvre en de gedachtegang van de Franse filosoof Michel Foucault. Foucault analyseerde het discours en de macht die erin schuilgaat in diverse werken en colleges. In het boek *The Foucault Effect* zijn vertaalde aantekeningen van een college dat de filosoof gaf aan het College de France in februari 1978, genaamd ‘Gouvernementalité’, toegevoegd. *Governmentality* is een bekend begrip in het oeuvre van Foucault dat een ook terugkomt in de discoursanalyse. In dit college legt Foucault uit dat het uitdragen van macht (*to govern*) niet alleen gebeurt door machthebbers zoals vorsten, bewakers of rechters. Macht zit veel dieper in de samenleving verwickeld dan de bevolking zich realiseert.²¹²

In zijn analyse van macht markeert Foucault in de geschiedenis een overgangsfase naar een nieuwe manier van machtsuitoefening. In de late zestiende en vroege zeventiende eeuw is er sprake van soevereine macht, dat Foucault onder andere verbindt aan het werk *Il Principe* van Machiavelli. Deze macht is teatraal en richt zich op de massa. Het individu kon zich voortbewegen zonder al te sterk door de soevereine macht beïnvloed te worden. In de achttiende en negentiende eeuw verandert de soevereine macht in disciplinerende macht. Deze manier van machtsuitoefening richt zich nadrukkelijk op de bevolking en raakt daarbij het individu. De disciplinerende macht zit verscholen in moderne systemen en instituties zoals ziekenhuizen en scholen. De bevolking merkt vrijwel niet dat er sprake is van machtsuitoefening en beïnvloeding, terwijl dit juist in grote mate gebeurt.²¹³

Daarnaast bespreekt Foucault in meerdere werken het discours. *The Foucault Effect* neemt een van zijn artikelen op genaamd, “Politics and the Study of Discourse”. Dit artikel verscheen oorspronkelijk in het Franse tijdschrift *Esprit* in mei 1968 en is meermaals vertaald.²¹⁴ Hierin onderscheidt Foucault meerdere discourses, bijvoorbeeld economisch discours of geneeskundig discours. Deze discourses gebruiken misschien dezelfde woorden, maar kennen er andere betekenissen aan toe. Een discours is niet een middel dat een mens naar geloven kan toe- en aanpassen. Het discours beïnvloed mensen en manieren van denken en niet andersom.²¹⁵

²¹² Michel Foucault, “Governmentality,” in *The Foucault Effect: studies in governmentality*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon en Peter Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991), 90.

²¹³ Idem, 89-95.

²¹⁴ Commentaar van Burchell, Gordon en Miller op pagina vii: “Chapter 2 originally appeared in the French journal *Esprit*, no. 371 (May 1968) pp. 850-874. An English translation first appeared in the journal *Salmagundi*, no. 20 (Summer-Fall, 1972) pp. 225-48. A revised translation by Colin Gordon originally appeared in *Ideology and Consciousness*, no. 3 (Spring, 1978). The present version has been further extensively revised.”

²¹⁵ Foucault, “Politics and the Study of Discourse,” in *The Foucault Effect: studies in governmentality*, red. Graham Burchell, Colin Gordon en Peter Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991), 53-56.

Volgens de Britse taalkundige Ruth Breeze is het discours zoals Foucault het beschrijft zeer relevant omdat het een onzichtbare ideologische werking heeft. In discours zit macht die de samenleving en cultuur beïnvloedt, zonder dat de gebruikers van het discours zich dit realiseren. In deze benadering zit disciplinerende ook in het discours. Breeze haalt in haar analyse de kritische discoursanalyse aan, die door de Britse taalkundige Norman Fairclough en Oostenrijkse taalkundige Ruth Wodak is ontwikkeld.²¹⁶

De kritische discoursanalyse biedt als wetenschappelijke onderzoeksmethode die de koppeling tussen discours en de praktijk zichtbaar maakt. Het verduidelijkt het discours in een sociale context. Hedendaagse academische erfgoeddeskundigen, zoals Laurajane Smith, maken veelvuldig gebruik van deze methode om de machtsverhoudingen in het erfgoeddiscours te ontwaren. Volgens Smith beïnvloedt het discours de wijze waarop in de praktijk met erfgoed wordt omgegaan. Momenteel zit erfgoed volgens Smith vast in het Authorized Heritage Discourse (AHD) dat ook de hedendaagse omgang met erfgoed bepaalt. De kritische discoursanalyse onderzoekt niet alleen het dominante discours maar ook de sociaal-politieke context en de maatschappelijke effecten van discours. Binnen het discours zijn diverse narratieven te onderscheiden, coherente verhaallijnen met een eigen vocabulaire en profiel, met eigen accenten, waarmee partijen proberen greep te krijgen op het discours en hun keuzes te rechtvaardigen.²¹⁷ Hoofdstuk vier gaat dieper in op de diverse narratieven binnen het limesdiscours in Nederland.

3.2. Kamerbrief Voorlopige Lijst Werelderfgoed (2011)

Op 4 april 2011 droeg toenmalig staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Halbe Zijlstra, de nieuwe *tentative* lijst met voorlopig Nederland werelderfgoed voor aan de Tweede Kamer. Zijn brief besprak allereerst de toegevoegde waarde van het bezit van werelderfgoed voor een land als Nederland. UNESCO biedt ruimte voor nationale trots, die Nederland wereldwijd presenteert. Het plaatst het ‘verhaal van de Nederlandse geschiedenis en het verhaal van Nederland in de wereldgeschiedenis’.²¹⁸ Daarnaast ziet Zijlstra de status van werelderfgoed als een kroon op het werk van nationale erfgoedbeheerders. Tot slot vergroot werelderfgoed de bekendheid van Nederland in de rest van de wereld en draagt zo bij aan de nationale toeristische aantrekkingskracht.²¹⁹

²¹⁶ Breeze, “Critical Discourse Analysis,” 497.

²¹⁷ Smith, *Uses of Heritage*, 13-15.

²¹⁸ Zijlstra, *Kamerbrief*, 1.

²¹⁹ Ibidem.

De commissie Herziening Voorlopige Lijst Werelderfgoed acht de OUV van Nederlandse limes bewezen. Desondanks raden de commissie en Zijlstra aan ‘extra te investeren in draagkracht en draagvlak’ van de limes. Zijlstra laat vervolgens weten dat verschillende stakeholders van de limes (provincies en gemeenten) al aangaven de ‘bestuurlijke samenwerking [...] te hebben versterkt’.²²⁰ De limes koppelt Nederland aan een internationaal toonaangevende bron van erfgoed, het Romeinse Rijk. Deze verbinding is weliswaar relatief onbekend in Nederland of in het buitenland. Desondanks is Zijlstra overtuigd van de potentie die het Nederlandse erfgoed op zowel nationaal al globaal niveau heeft. De toenmalige staatssecretaris vuurt de *siteholder* dan ook aan om aan de draagkracht en het draagvlak van de te werken.

3.3. Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes (2012)

De *Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes* ontstond als reactie op de plaatsing van de limes op de *tentative* lijst. Destijds moesten veel spelers zich nog in hun rol ontwikkelen. Zo bestond de NLS nog niet, maar gaf ‘het samenwerkingsverband tussen de provincies en de RCE’ de opdracht aan de experts tot deze agenda.²²¹ De experts noemden zich de Limes-initiatiefgroep (LIG) en bestonden uit voorzitter Theo van Wijk (Limes Erfgoed Kring en Stichting Domplein 2013), Marijke Brouwer van Museum Het Valkhof, Onno Helleman van Erfgoedhuis Zuid-Holland, Wim Schennink van de Vereniging van vrijwilligers in de archeologie en Pierre van Grinsvern van de Vereniging van vrijwilligers in de archeologie Rijnstreek. De functie van de LIG werd in 2013 overgenomen door de Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN). Daarnaast begeleidden archeoloog Evert van Ginkel, marketingexpert René Kwant, lid van de NLS en nationaal limescoördinator Tamar Leene en Henk de Jong van Provincie Gelderland de uitgave. Tot slot namen Janine Caalders en Jeroen Laro het voortouw in de afronding en uitgave van de *Uitvoeringsagenda*. Caalders richtte het adviesbureau voor economie en omgeving Bureau Buiten op, waarbij medeauteur en landschap ontwerper Laro eveneens werkzaam is. Het adviesbureau richt zich op de ruimtelijke en financiële realisatie van de beeldvorming van de limes.²²²

De *Uitvoeringsagenda* kijkt voornamelijk naar het publieksbereik van de Romeinse limes als Nederlands erfgoed. De experts adviseren de NLS gezamenlijk hoe de Romeinse limes

²²⁰ Zijlstra, *Kamerbrief*, 2-3.

²²¹ Janine Caalders en Jeroen Laro, *Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes* (Utrecht: BureauBuiten, 2012), 1.

²²² *Idem*, 3-4.

in Nederland beter op de kaart kan worden gezet als ‘opmaat naar een erkenning als [w]erelderfgoed’.²²³ Kennelijk is dat tijdens het schrijven van het document nog niet het geval. Volgens de *Uitvoeringsagenda* is de UNESCO-nominatie een belangrijk ankerpunt voor diverse initiatieven rondom de limes. Deze publicatie en de ambitie de limes een bekend begrip in de Nederlandse samenleving te maken, ontstonden ‘in het verlengde’ van de nominatie. Hierbij richten Caalders en Laro zich voornamelijk op de ‘recreatieve en toeristische potentie’.²²⁴

De *Uitvoeringsagenda* noemt de limes ‘het grootste archeologische monument van Nederland’.²²⁵ De voorloper van de NLS ziet in 2020 graag dat de bekendheid van de limes de grootte en relevantie van het monument evenaart. De *Uitvoeringsagenda* stuit echter direct op diverse problemen aangaande de limes als erfgoed. Allereerst is het ‘beperkt zichtbaar’, vormt het aanbod van de limes nog geen geheel en is het beoogde Nederlandse publiek vanuit eigen initiatief (nog) niet in de limes of het Romeinse verleden van Nederland geïnteresseerd. Desondanks heeft de limes wel degelijk potentie, namelijk op het gebied van het ‘sterke verhaal’ van het Romeinse verleden waar de limes nadrukkelijk bij moet worden ingezet.²²⁶

Het doel van de *Uitvoeringsagenda* is dan ook doormiddel van drie pijlers, zichtbaarheid, beleefbaarheid en bekendheid, de limes te promoten onder de Nederlandse bevolking.²²⁷ In de strategische aanpak vormt het maken van de limes tot een geheel het eerste streven. De limes moet een gezicht krijgen waardoor het een winstmakend merk kan worden. Verschillende geplande projecten omtrent de Nederlandse limes (website, route-app, tentoonstellingen, publicaties en documentaires) werken hieraan mee en richten zich op vernieuwende doelgroepen. De *Uitvoeringsagenda* stelt bij deze ontwikkelingen ook gebruik te willen maken van ‘bottom-up’ initiatieven.²²⁸

Door erfgoedbeleid van bovenaf te verenigen met lokale ideeën en activiteiten, hoopt de *Uitvoeringsagenda* de beoogde doelgroepen te bereiken. De beoogde doelgroepen verdeelt het document op in scholieren, lokale bewoners en ‘verblijfstoeristen’.²²⁹ De *Uitvoeringsagenda* richt zich ogenschijnlijk vooral op de Nederlandse bevolking. Toch is de draagkracht en draagvlak van erfgoed een van de factoren waar UNESCO naar kijkt bij de

²²³ “Economie & Omgeving,” BureauBuiten, voor het laatst geraadpleegd 24-05-2016, <http://www.bureaubuiten.nl/nl/nieuws/nieuws/artikel/presentatie-landelijk-programma-romeinse-limes/>.

²²⁴ Caalders en Laro, *Uitvoeringsagenda*, 3.

²²⁵ Idem, 7.

²²⁶ Idem, 11-12.

²²⁷ Idem, 13.

²²⁸ Idem, 17-18.

²²⁹ Idem, 14.

beoordeling van werelderfgoed en waar de limes nog in tekortschiet. Ook is toerisme een belangrijke bron van inkomen, die een uitgestrekte erfgoedsite als de limes niet kan missen.

3.4. Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes (2014)

Op 27 januari 2014 ondertekenden de betrokken partijen bij de limes-nominatie (het OCW, de RCE, de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en 26 gemeenten) in het Rijksmuseum der Oudheden te Leiden een *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*. Het nieuwsforum van de RCE beschrijft de ondertekening als een officiële verklaring de limes als werelderfgoed voor te dragen en noemt dit de eerste stap in de richting van werelderfgoed.²³⁰

De *Intentieverklaring* steekt van wal met een beknopte beschrijving van het erfgoed en de voordracht. Het noemt de limes ‘de grootste archeologische structuur in Europa’ en bedekt Nederland met de limes een ‘indrukwekkend restant van dit verleden’ toe.²³¹ Volgens de *Intentieverklaring* is zowel de historische als de actuele waarde van de limes groot. Doordat de limes een grensoverschrijdend erfgoed is, vormt het een verbindende factor voor de betrokken landen. In de beschrijving komen allereerst de aard en waarde van de Nederlandse limes naar voren. De *Intentieverklaring* schenkt specifiek aandacht aan de uitzonderlijke conservering van de Nederlandse limes, door het hoge grondwaterpeil en de hoge zuurtegraad in de grond. Daarnaast is volgens het document de limes een voorbeeld van ‘antiek watermanagement’.²³² Deze twee factoren vormen unieke elementen van de Nederlandse limes ten opzichte van de andere gedeelten van de limes.

Vervolgens bespreekt de *Intentieverklaring* het internationale karakter van de limes als geheel, de *Frontiers of the Roman Empire*. Nu bestaat het werelderfgoed uit losse onderdelen die de Nedergermaanse limes aan elkaar kan verbinden. Desondanks zijn de Nedergermaanse limes en de limes in Nederland nog geen geheel. De *Intentieverklaring* spreekt vooral over de limes in Nederland en niet over de gehele Nedergermaanse limes, die ook in Duitsland ligt. Daarnaast is de limes in Nederland geen aaneengesloten gebied. Het is een verzameling van losse sites die als een kralenketting een overkoepelend erfgoed vormen.

²³⁰ “Cultureel Erfgoed Nieuws: werelderfgoednominatie Romeinse Rijksgrens stap dichterbij,” Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 16-06-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/werelderfgoednominatie-romeinse-rijks grens-stap-dichterbij>.

²³¹ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 7, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

²³² Idem, 8.

Tot slot richt de *Intentieverklaring* zich op het draagvlak van de limes. Volgens het document is het draagvlak een essentieel onderdeel in het nominatieproces, omdat UNESCO de ‘aanwezigheid van voldoende draagvlak en draagkracht voor het behoud van de geselecteerde terreinen op lange termijn’ als een belangrijk criterium ziet.²³³ Artikel 2 van de verklaring luidt dan ook: ‘[minister, provincies en gemeenten] zullen zich inspannen het draagvlak van de nominatie zo groot mogelijk te maken’.²³⁴ Stichting Romeinse Limes Nederland zal veelvuldig geraadpleegd worden aangaande het publieksbereik van de limes. Daarnaast wil de *Intentieverklaring* zoveel mogelijk ‘kennisinstituten, erfgoedinstellingen en andere maatschappelijke organisaties’ betrekken bij het nominatieproces.²³⁵

De *Intentieverklaring* brengt zowel op het nationale als grensoverschrijdende karakter van de limes naar voren. Waar de *Uitvoeringsagenda* de limes het grootste archeologische monument van Nederland noemt, spreekt de *Intentieverklaring* juist van het grootste archeologische monument van Europa. Buiten de landelijke grenzen vormt de limes een cultuur verbindend geheel als Romeins erfgoed. Binnen de landelijke grenzen steekt de Nederlandse identiteit, de limes als antiek watermanagement, subtiel de kop op. Daarnaast schenkt de *Intentieverklaring* veel aandacht aan het draagvlak van de limes, maar erkent dat dit van UNESCO moet. Dit document richt zich dan ook vooral op UNESCO en bespreekt de Nederlandse bevolking als een onderdeel van een nog uit te werken criterium. De limes is belangrijk, dus hoog tijd dat Nederland dat beseft.

3.5. Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes (2014)

Zoals besproken in hoofdstuk twee, stelden drie experts, Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, in opdracht van de NLS een draft van de OUV en de comparatieve analyse van de Nedergermaanse limes samen. Daarnaast was Graafstal betrokken bij een onderzoeksproject genaamd ‘A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine delta’. Bij dit project waren archeologen, geografen en specialisten op het gebied van landschap en ecologie betrokken. ‘A sustainable frontier?’ richtte zich vooral op de wisselwerking tussen het

²³³ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 9, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

²³⁴ *Idem*, 5.

²³⁵ *Idem*, 10.

landschap en de Romeinse militaire infrastructuur.²³⁶ De nadruk op de militaire kenmerken van de limes komen eveneens duidelijk in het *Draft Statement* naar voren.

Het *Draft Statement* is op de eerste plaats bedoeld voor UNESCO, maar bespreekt eveneens de hedendaagse culturele invulling van het erfgoed. Voortbouwend op de archeologische waarde en de verbondenheid met het Nederlandse landschap, bespreken de onderzoekers de limes als ‘cultureel monument’. De limes biedt een scala aan ‘creatieve reacties’ op natuurlijke en culturele omstandigheden in het gebied rondom de Rijn. De *Draft Statement* schaaft de *Frontiers of the Roman Empire* onder ‘movement of peoples’, een thema dat als *gap* voorkomt in het *Filling the Gaps* dossier van ICOMOS. Met de koppeling van de limes aan het thema ‘movement of peoples’ hopen de onderzoekers de kans van de limes op het behalen van de status van werelderfgoed te vergroten. Willems, Graafstal en Van Driel-Murray onderstrepen eveneens de interactie tussen verschillende culturen (het *gap*-thema ‘human interaction’) en de creativiteit van de bewoners ten opzichte van de watergrens en het watermanagement (het *gap*-thema ‘creative expression’).²³⁷

Het *Draft Statement* richt zich in de eerste plaats op de archeologische waarde van het erfgoed, met UNESCO als doelgroep. De archeologen schenken nauwelijks aandacht aan de invulling van het erfgoed in de hedendaagse maatschappij. Wel probeert het nadrukkelijk waarden en thema’s van UNESCO na te streven om de kans op werelderfgoed te vergroten. Hoewel historische en archeologische waarde zeker een significant onderdeel uitmaakt van werelderfgoed, is de hedendaagse invulling en verbinding met de bevolking van steeds groter belang. In latere ontwikkelingen binnen het nominatiedossier komen deze elementen dan ook duidelijker naar voren.

3.6. Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes (2014)

De NLS bouwt in deze *Tussenstand* voort op het onderzoek van Willems, Graafstal en Driel-Murray. De *Tussenstand* is een draft van het werelderfgoed nominatiedossier en bevat een bespreking van het terrein, begrenzing, OUV, vergelijkende analyse met ander erfgoed, integriteit en authenticiteit, beoogd *siteholderschap*, bescherming en beheer, draagvlak en een planning van het limeserfgoed in Nederland. De OUV, vergelijkende analyses en integriteit en authenticiteit zijn, met uitzondering van enkele opmerkingen, direct overgenomen van het

²³⁶ “Auxilia: Duurzame Grens,” Radboud Universiteit, voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017, <http://www.ru.nl/auxilia/duurzame-grens/>.

²³⁷ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement*, 19. en Jokilehto, Cleere, Denyer en Petzet, “Filling the Gaps,” 10.

onderzoek van Willems, Graafstal en Driel-Murray. De auteur van de *Tussenstand* is Tamar Leene, programmamanager Limes Nederland en landelijk coördinator van de NLS.

Volgens Leene is er sinds de limes op de *tentative* lijst terecht kwam, veel gebeurd om de ‘bekendheid en de toeristische potentie van de limes te vergroten en te benutten’.²³⁸ Hiermee doelt ze in eerste instantie op losse erfgoedsites of musea zoals de Romeinse Tempel in Elst (Gelderland) of DOMunder in Utrecht. Desondanks staan deze lokale initiatieven nog veel op zichzelf. Op deze plaatsen is de limes volgens Leene al ‘zichtbaar en beleefbaar’ voor de Nederlandse bevolking.²³⁹ Naar Leenes idee is communicatie tussen de verschillende betrokken partijen (RCE en provincies, maar ook lokale erfgoedsites) van groot belang. Gezien de NLS de limes als een geheel wil weergeven moet er voldoende samenwerking zijn en moet de marketing eveneens gericht zijn op de uitdraging van Nederlandse limes als geheel. Deze taak, onderlinge communicatie en publieksbereik, ligt in handen van Stichting Romeinse Limes Nederland.²⁴⁰ Een blijvende en sterke samenwerking moet ook voorkomen dat in de loop van een langdurig project, zoals een werelderfgoednominatie, de aandacht van betrokkenen verslapt of taken onvolledig worden overgedragen. Daarnaast moeten er in veranderende beleidsplannen van de Nederlandse regering, blijvend financiële middelen voor de promotie van de limes beschikbaar worden gesteld.²⁴¹

Vervolgens haakt Leene kort in op de kwestie dat de limes als Nederlands erfgoed zich voegt bij een overkoepelend Europees erfgoed, namelijk de *Frontiers of the Roman Empire*. Momenteel werken de siteholders van de al bestaande werelderfgoed *Frontiers* aan een overkoepeld ‘umbrella’-OUV. Dit document bepaalt de OUV van de gehele Romeinse limes als geheel en neemt ook de delen van de *Frontiers* op de *tentative* lijst op. In 2017 stelt de Werelderfgoedconventie deze umbrella-OUV vast.

Uit Leene’s analyse blijkt dat de draagkracht en het draagvlak van de Romeinse limes op lokaal niveau weldegelijk aanwezig is. De uitbreiding van deze eigenschappen naar nationaal niveau is kennelijk essentieel voor de limes als werelderfgoed. De limes moet in het Nederlandse nominatiedossier overkomen als een nationale eenheid. Desondanks bestaat het erfgoed binnen Nederland uit losse onderdelen en strekt het zich daarbuiten tot ver over de landgrenzen uit. De oorzaak van deze nadruk ligt bij UNESCO’s beleidsvoering, die ook bij transnationaal werelderfgoed het dossier uit handen van aparte lidstaten wil ontvangen.

²³⁸ Leene, *Tussenstand*, 15.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ Idem, 12.

3.7. Limes: op zoek naar de lijn

Op 5 februari 2015 vroeg het College van Rijksadviseurs (CRa) aan architecte en medeauteur van de *Limes Atlas* Catherine Visser, onderzoek te doen naar de ‘koppeling tussen ruimtelijke ordening, archeologische thematisering en bescherming van de [l]imes’.²⁴² Bij haar onderzoek let Visser vooral op de wijze waarop de limes als ‘samenhangende structuur kan worden ervaren’. Het belangrijkste probleem is namelijk nog steeds dat de limes vrijwel onzichtbaar is en geen eenheid vormt in zowel het landschap als de leefomgeving van de Nederlandse bevolking.²⁴³ Het onderzoek is tot stand gekomen toen de RCE het CRa om advies vroeg voor de volgende stappen in het nominatieproces. Hiervoor liet het College zich adviseren door experts, waaronder Visser. Haar *Limes: op zoek naar de lijn* vormt de grondslag van het advies voor het CRa. Het voornaamste doel van het College is een balans vinden tussen de unieke eigenschappen van de verschillende limessites en daarnaast de vorming een gewenste nationale limeseenheid.²⁴⁴

In haar onderzoek wijst Visser terug naar de NLS die naast het opstellen van het nominatiedossier met de Stichting RLN verantwoordelijk is voor het publieksbereik van de limes. Volgens Visser maakt de Nederlandse limes onderdeel uit van de ‘pan-Europese’ limes, maar is een structuur of eenheid die op deze samenhang wijst nergens te bekennen. Juist als werelderfgoed zou de Romeinse limes een duidelijke samenhangende structuur moeten vormen en uitdragen.²⁴⁵ Als ‘serieel internationaal werelderfgoed’ sluiten de *Frontiers of the Roman Empire* vrijwel naadloos aan op de UNESCO-filosofie: ‘gezamenlijk erfgoed en een gedeelde geschiedenis die verbreedert en verbindt’.²⁴⁶ De daadwerkelijke situatie van de limes is echter veel complexer en nog lang geen eenheid.

Visser vergelijkt de Nederlandse limes allereerst met de werelderfgoed ‘limessen’ en de landelijke aanpak die tijdens het nominatieproces en ontwikkelingen omtrent publieksbereik en samenhang is toegepast.²⁴⁷ Zo is de Muur van Hadrianus duidelijk zichtbaar en tastbaar in het landschap, net als de Muur van Antoninus. De Muur van Hadrianus heeft eveneens een schriftelijk interpretatiekader, waarin de samenhangende context van het erfgoed naar de bevolking wordt uitgedragen. De Obergermanisch-Reatische limes heeft weliswaar geen muur,

²⁴² Website Ruimte en Wonen: de Romeinse limes als ruimtelijke opgave, <https://www.ruimteenwonen.nl/de-romeinse-limes-als-ruimtelijke-opgave> (voor het laatst geraadpleegd 17-06-2017).

²⁴³ Brief College van Rijksadviseurs: Limes, eenheid in verscheidenheid (05-02-2015).

²⁴⁴ Catherine Visser, *Limes: op zoek naar de lijn* (DaF-architecten, 2015), 5.

²⁴⁵ Visser, *Limes*, 4.

²⁴⁶ Idem, 12.

²⁴⁷ Ook al is er maar één limes, duidt de nadrukkelijk nationale aanpak van de verschillende lidstaten nog te weinig op een eenheid om te spreken van één limes.

maar is in het hedendaagse landschap toch duidelijk zichtbaar. Doordat de Nedergermaanse limes een riviergrens was, veranderde het landschap met de tijd mee. De limes is daarom vandaag de dag niet duidelijk te herkennen als onderscheidend Romeins erfgoed. Desondanks maakt Duitsland (net als in mindere mate sommige locaties in Nederland) gebruik van reconstructies, zoals het Romeinse fort in Saalburg uit 1900. In de reconstructies richt het Duitse gedeelte van de Nedergermaanse limes zich hoofdzakelijk op het militaire karakter van de oude Romeinse grens.²⁴⁸

Vissers vergelijkende analyse verduidelijkt eveneens waarom Nederlandse documenten over de Nedergermaanse limes vrijwel alleen over de Nederlandse limes spreken. Ondanks dat de samenhang van de Nedergermaanse limes volgens Visser duidelijk aanwezig is in het erfgoed, behandelen beide landen hun gedeelte van de Nedergermaanse limes in eerste instantie als nationaal erfgoed. De oorzaak van deze keuze ligt volgens Visser bij de ‘nationale wet- en regelgeving’ van beide landen.²⁴⁹ Hoewel Visser weldegelijk een mogelijkheid voor een internationale verbinding ziet, rust het management en beheer van erfgoedsites op de schouders van nationale instanties.

Uit Vissers *Limes: op zoek naar de lijn* blijkt dat de rol van de limes in de hedendaagse samenleving al langere tijd speelt onder wetenschappelijke en beleidsmatige projecten die betrokken zijn bij het Romeinse verleden van Nederland. Visser hint voor het eerst naar de bron van de interesse voor de limes als UNESCO-werelderfgoed. Van 2005 tot 2009 financierde de Nederlandse Organisatie van Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) het onderzoeksproject ‘Sustainable Frontier’. Dit project onderzoekt ‘de relatie tussen landschap, habitat, voedselproductie en herkomst van bouw materiaal’ van de Romeinse limes in Nederland. Hier waren verschillende wetenschappers bij betrokken, waaronder Graafstal die meeschreef aan de *Draft Statement*. Volgens Visser is de opgestelde OUV sterk beïnvloed door dit onderzoeksproject.²⁵⁰

Daarnaast beïnvloedde de Nederlandse beleidsnota ‘Belvedere’ ook de nationale omgang met de limes.²⁵¹ Volgens Visser poogde het Belvedere-beleid de limes ‘langs thematische lijnen te benutten voor ruimtelijke opgaves zoals watermanagement en duurzaamheid’. Desondanks vindt Visser deze benadering te veel gericht op de hedendaagse ruimtelijke invulling. Volgens haar is het belangrijkste kenmerk van de limes juist de

²⁴⁸ Visser, *Limes*, 13-14.

²⁴⁹ Idem, 14.

²⁵⁰ Idem, 30.

²⁵¹ “Nota Belvedere,” Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/van-belvedere-naar-kiezen-voor-karakter>.

verbindende factor van het Romeinse narratief achter verschillende op zichzelf staande en bijzondere lokale erfgoedsites. Juist de complexiteit achter opname van verschillende interpretaties maken naar Vissers idee de essentie de ruimtelijke invulling relevant en functioneel.²⁵²

Net als haar voorgangers wendt Visser het ‘eenheid in verscheidenheid’-karakter van de limes aan als een voordeel. De eenheid ligt in het historische thema dat keer op keer terugkomt in de verschillende sites. In de uitdraging van de limes moet deze eenheid sterker benadrukt worden. Visser roemt de NLS, provincies en lokale projecten om hun succesvolle organisaties op lokaal niveau aandacht te genereren voor de limes. Visser deelt het limeserfgoed op in drie typen locaties: limes in stedelijke continuïteit, limes, in open landschap en limes in suburbaan contrast. Hierbij mist een nationaal merk dat het Romeinse thema en de samenhang op lokaal niveau laat zien. Daarnaast zou een interpretatiekader, net als de Muur van Hadrianus, het Nederlandse limeserfgoed zeker helpen. In zo’n interpretatiekader helpt volgens Visser om op locatie de ‘genius loci’ (de geest van een plek) van het limeserfgoed vorm te geven en te interpreteren. Wanneer de limes eenmaal UNESCO-werelderfgoed is, zal de samenhang alleen nog maar sterker benadrukt worden door het UNESCO-merk dat zich bij het limesmerk voegt.²⁵³

3.8. Interpretatiekader

Naar aanleiding van het onderzoek van Visser, reageerde het CRa op 3 maart 2015 met nieuw advies gericht aan de NLS. In de ogen van het College heeft de Nederlandse limes nog te weinig zichtbare of tastbare samenhang. Net als Visser mist het CRa een overkoepelend thema. Het advies stelt dat op het moment van schrijven:

‘[h]et publieksbereik van de [limes] onderhevig [is] aan persoonlijke interpretaties en ambities en [...] een bonte etalage [vormt] van goede bedoelingen en ruimtelijke opportuniteiten. De neiging om iets spraakmakends en bijzonders te creëren is dominant boven de wens om bij te dragen aan een samenhangende reeks of herkenbaar patroon van bovengrondse verwijzingen die als totaliteit verwijst naar een ondergrondse megastructuur.’²⁵⁴

²⁵² Visser, *Limes*, 30.

²⁵³ Idem, 32-56.

²⁵⁴ College van Rijksadviseurs, *CRa-advies Romeinse Limes, aan Nederlandse Limes Samenwerking*, 03-03-2015, 2, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/binaries/college-van-rijksadviseurs/documenten/brieven/2015/03/05/cra-advies-limes/150303+CRa+advies+Romeinse+Limes.pdf>.

Het advies vervolgt dat de limes door het nauwelijks zichtbare of tastbare overgebleven erfgoed de limes een ‘weerbarstig historisch gegeven’ is. Daarnaast is er geen eenduidige betekenis die de Nederlandse bevolking aan het Romeinse verleden toekent. Tot slot bestaan er veel ‘verschillende niveaus van ruimtelijke beschouwing’ die zich op uiteenlopende eigenschappen van de limes richten.²⁵⁵ De rode draad, het idee van de limes als een geheel, ontbreekt en de *siteholder* dient deze te verschaffen.

Het CRA adviseert de NLS allereerst een interpretatiekader voor de Nederlandse limes op te stellen. Deze uiteenzetting moet de verschillende niveaus waarop de limes ‘begrepen’ kan worden verduidelijken en koppelen aan een gezamenlijk narratief. Daarnaast stelt het College voor een kaart te maken waarop de archeologische en actuele structuur van de gehele limes zichtbaar is. Deze kaart kan gebruikt worden in musea en fietsroutes en draagt bij aan de beeldvorming van de limes als een geheel. Daarnaast kan er een ontwerpprijsvraag uitgegeven worden voor een duidelijk limes-merk die bijvoorbeeld langs limes-fietsroutes kan verschijnen. Ook adviseert het CRA de opening van een *visitor’s hub* een toeristische voorzieningsruimte, die zo snel mogelijk maar vooral na het behalen van de status van werelderfgoed, de toeristen van benodigde informatie kan voorzien. Tot slot stelt de commissie voor de Stichting RLN in staat te stellen nationale evenementen en activiteiten te organiseren, zodat ook hierin een eenheid ontstaat.²⁵⁶

Catherine Visser, archeoloog Tom Hazenberg, hoofd Gelders Archeologisch Centrum Annelies Koster (Gelders Archeologisch Centrum en Museum het Valkhof), Freek Hasselaar (Stichting RLN en DOMunder) en de Britse archeoloog en medeauteur van het interpretatiekader van de Muur van Hadrianus Nigel Mills, brachten in oktober 2016 het *Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland: het cement voor een aantrekkelijk erfgoed* uit. Volgens de auteurs is het *Interpretatiekader* bedoeld als een handleiding om het publieksbereik van de limes te ondersteunen. De auteurs wilden zoveel mogelijk recht doen aan zowel een overkoepelend narratief als de ‘bestuurlijke complexiteit’ van de limes en de vele stakeholders die bij het erfgoed betrokken zijn. Bij deze *bottom-up* aanpak streefden ze naar interactieve communicatie die recht deed aan de stakeholders.²⁵⁷

²⁵⁵ College van Rijksadviseurs, *CRA-advies Romeinse Limes, aan Nederlandse Limes Samenwerking*, 03-03-2015, 2, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/binaries/college-van-rijksadviseurs/documenten/brieven/2015/03/05/cra-advies-limes/150303+CRA+advies+Romeinse+Limes.pdf>.

²⁵⁶ Idem, 3-4.

²⁵⁷ Catherine Visser, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills, *Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland: Het cement voor aantrekkelijk erfgoed* (oktober 2016), 8.

De maatschappelijke relevantie van de limes zit hem volgens het *Interpretatiekader* allereerst in de levende geschiedenis van het Romeinse Rijk. De auteurs zien de limes namelijk als een ‘spiegel van [de] huidige samenleving’ omdat het zowel lokaal gestoeld is in de samenleving maar ook een internationale, grensoverschrijdende dimensie heeft van het Romeinse Rijk. Daarnaast koppelt het *Interpretatiekader* de limes aan actuele Nederlandse thema’s zoals watermanagement en de multiculturele samenleving. Beide thema’s leefden 2000 jaar geleden in het limesgebied en nu ook in Nederland. Ondanks het kennelijk sterk aanwezige en voortdurende Romeinse karakter van de collectieve Nederlandse identiteit, is een verbinding met de ‘leefwereld van de bezoeker’ moeilijk te leggen.²⁵⁸ De auteurs stellen tot slot voor de marketing van de Romeinse limes geheel in handen te leggen van Stichting RLN, die zich op gebied al ‘meermaals heeft laten gelden’.²⁵⁹

De beschrijving uit het *Interpretatiekader* schetst de Nederlandse samenleving als doordrongen met Romeins verleden. Het grootste gedeelte van de bevolking moet alleen nog op dit feit worden geattendeerd. De eerste stap richting dit einddoel is een samenhangend en overkoepelend limes-merk. Ondanks de connectie met de Muur van Hadrianus blijft het *Interpretatiekader* zich focussen op de limes in hoofdzakelijk nationale context, met een breder publieksbereik als streven. Publieksbereik betekent geld en in het Nederlandse nationale neoliberale beleid dient erfgoed zichzelf terug te verdienen. De zorgen om het behoud en beheer van de limes en de nationale bekendheid lijken, ondanks de handreiking naar *bottom-up* initiatieven, het van de betrokkenheid van een lokale gemeenschap te winnen. Zo blijft ook in het *Interpretatiekader* de dreiging van een *top-down* erfgoedbeleid aanwezig.

3.9. Bitter en Zoet: advies van de expertgroep beoordeling werelderfgoednominaties

Om de Nederlandse erfgoedsites op de *tentative* lijst in de gaten te houden, stelde het ministerie van OCW en de RCE in 2013 een expertgroep samen die de haalbaarheid en de kwaliteit van de nominatiedossiers moest onderzoeken. Het ministerie van OCW wilde meer oplettendheid naar aanleiding van de afkeuring van het Teylers museum als werelderfgoed in hetzelfde jaar. In maart 2015 stelde de expertgroep, bestaande uit Robert Quarles van Ufford (secretaris-generaal Nationale UNESCO Commissie), Bénédicte Selfslagh (werelderfgoed en cultureel erfgoed expert), Suzanne van Aerschot-van Haeverbeek (voormalig werelderfgoedcoördinator Vlaanderen), Sabine Gimbrère (plaatsvervangend voorzitter werelderfgoedcomité) en Jens Enemark (voormalig coördinator Common Wadden Sea Secretariat), hun eindrapport samen.

²⁵⁸ Visser, Hazenberg, Koster, Hasselaar en Mills, *Interpretatiekader*, 52.

²⁵⁹ Idem, 62.

Dit rapport, *Bitter en Zoet: advies van de expertgroep beoordeling werelderfgoednominaties*, behandelde onder andere de limes. De experts baseerden zich op hun kennis over ICOMOS en andere nominatieprocedures en bepaalden eveneens de volgorde van de voordrachten.²⁶⁰

De expertgroep toont zich tevreden over de *Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes* (2014). Het document kan zelfs als voorbeeld dienen voor andere kandidaten. Desondanks ontbreekt de overkoepelende ‘umbrella’-OUV nog steeds. Deze overkoepelde OUV is wel essentieel voor de voordracht van de Nedergermaanse limes. De expertgroep complimenteert vervolgens de Vergelijkende Analyse uit de *Tussenstand* en de *Draft Statement*, omdat deze zo goed aansluit op het *Filling the Gaps* rapport van ICOMOS. De integriteit en authenticiteit komen volgens de expertgroep eveneens goed uit de verf. Wel verdient de limes meer aandacht op het gebied van zichtbaarheid, beleefbaarheid en een ‘gezamenlijke marketingaanpak’. De authenticiteit kan versterkt worden door een duidelijke balans te vinden tussen behoud en reconstructie en meer aandacht voor een ‘kwalitatieve educatieve aanpak’.²⁶¹

Deze aandachtspunten lopen over in het belangrijkste advies van de expertgroep: draagkracht en draagvlak. Het behoud van de limes moet geüniformeerd worden. Actieve betrokkenheid van gemeentes en provincies is essentieel bij een dergelijk langdurig traject als het nominatieproces van de Nederlandse limes. Constant onderhoud van het politiek-bestuurlijk draagvlak is net zo eminent als het publieke draagvlak, dat ook meer aandacht verdient. Daarnaast dient de *siteholder* de begrenzing van het erfgoed duidelijker aan te geven, ook in samenwerking met het Duitse gedeelte van de Nedergermaanse limes. Tot slot is verspoeling een aanwezige bedreiging van het erfgoed. Deze bedreiging vraagt om een actieplan om het erfgoed, ook wanneer het werelderfgoed wordt, te beschermen.²⁶²

Uit de ontwikkeling van de beleidsdocumenten blijkt dat de archeologische en historische waarde van de limes afdoende (beschreven) zijn. De zwakte zit in de hedendaagse nationale invulling van het Romeinse erfgoed. Allereerst komen de lokale en transnationale eigenschappen van de limes minder goed uit de verf in het keurslijf van de limes als nationaal erfgoed. Daarnaast komt de nationale betekenis geforceerd over, gezien het draagvlak en de samenhang van de limes op landelijk niveau kennelijk marginaal aanwezig zijn.

²⁶⁰ Quarles van Ufford, *Bitter en Zoet*, 9-10.

²⁶¹ *Idem*, 42-43.

²⁶² *Idem*, 44-45.

3.10. Storyline Romeinen / Limes

De samenhangende beeldvorming van de Romeinse limes als Nederlands narratief en merk is duidelijk een terugkerend probleem. De nationale UNESCO commissie, de RCE en het OCW maken in hun erfgoedbeleid gebruik van marketingbureaus om de commerciële waarde en het publieksbereik van erfgoed in nationale sfeer op peil te houden. In 2015 vroeg de nationale UNESCO commissie aan de marketingorganisatie het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC) te kijken naar de potentie van de limes als Nederlands merk. Het NBTC werkt onder andere aan ‘HollandCity’ lijnen die zich specifiek richten op (zakelijk) toerisme uit het buitenland.²⁶³

In opdracht van de commissie en het ministerie van OCW analyseerde het NBTC de limes als mogelijke HollandCity lijn. Het Bureau concludeerde echter dat de limes hiervoor niet geschikt is. Allereerst zal Romeins erfgoed en Nederland nooit een duidelijke associatie worden voor buitenlands bezoek, omdat Romeins erfgoed al sterk verbonden is met andere landen. Een mogelijkheid zou zijn de limes nauwer te verbinden met een al bestaand en bekend Nederlands narratief, zoals watermanagement en een open samenleving. Gezien de problematiek omtrent de bekendheid van het huidige werelderfgoed in Nederland zelf, is het de vraag of de benoeming van werelderfgoed dit zal verhelpen. Desondanks ziet het NBTC in de limes als toeristische trekpleister vooral potentie in het eigen land. Wanneer de limes daadwerkelijk benoemd wordt als werelderfgoed, ziet het NBTC meer mogelijkheden voor buitenlandse aandacht naar de limes als Nederlands merk.²⁶⁴

3.11. Vergelijkende analyse

De diverse beleidsdocumenten geven blijk van het limesdiscours. Op het eerste gezicht botsen in dit discours twee sociaal-politieke narratieven van machtsuitvoering met elkaar. Allereerst verschijnt het UNESCO-narratief dat de limes neerzet als werelderfgoed dat voldoet aan de criteria van UNESCO. Daarnaast geven de documenten een nationaal narratief weer waarin de limes een winst genererend merk kan worden. Beide invalshoeken willen de limes als erfgoed inzetten als middel om hun sociaal-politieke doelen te bereiken. UNESCO wil met ‘zachte krachten’ zoals het behoud en de viering van werelderfgoed wereldwijde sociale cohesie versterken en conflicten voorkomen.²⁶⁵ Het nationale neoliberale beleid van Nederland wil

²⁶³ “Jaarverslag 2015,” Nationale Commissie van Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017, https://www.unesco.nl/sites/default/files/dossier/unesco_commissie_jaarverslag_2015_-_nl.pdf?download=1.

²⁶⁴ Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen, ‘Storyline Romeinen / Limes,’ (december 2016), 3.

²⁶⁵ “Jaarverslag 2015,” Nationale Commissie van Werelderfgoed, voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017, https://www.unesco.nl/sites/default/files/dossier/unesco_commissie_jaarverslag_2015_-_nl.pdf?download=1.

winstgevend erfgoed dat daarnaast sociale cohesie versterkt.²⁶⁶ Om de limes als instrument te kunnen gebruiken wil zowel het UNESCO-narratief als het nationale neoliberale narratief de uniforme beeldvorming en beleefbaarheid van de limes vergroten.

De documenten geven weinig blijk van de arena waarbinnen het dossier uiteindelijk besproken zal worden. Desondanks zijn de meeste auteurs die meewerken aan het nominatiedossier, geen onbekenden van UNESCO, ICOMOS en het werelderfgoedcomité. Het dossier wordt tijdens de opstelling door betrokkenen uit de academische wereld, de overheid en lokale betrokkenen bestudeerd en aangevuld. De nadruk op het draagvlak en de draagkracht van de limes in de documenten, komt grotendeels voort uit de conclusie van experts dat de limes op dit gebied nog een lacune heeft. Dit hiaat is voor zowel UNESCO als Nederland zelf problematisch en staat het nominatieproces danig in de weg.

De betrokken spelers, de Nederlandse overheid en de *sitholder*, gaan in hun benaderingen heen en weer tussen de twee narratieven. Toch lijken de spelers wel kanten te kiezen. De overheid hangt voornamelijk het nationale neoliberale narratief aan, zoals de samenwerking met het NBTC weergeeft. De *sitholder* uit zich daarentegen vooral in het UNESCO-narratief, zoals te lezen in de *Tussenstand*. Desondanks lijken beide spelers op de hoogte van de het gezamenlijke streven van de narratieven, namelijk de nationale samenhang in de beeldvorming en het publieksbereik. Naar dit streven wordt steeds nadrukkelijker toegewerkt in de documenten. De partijen laten de achterliggende doelen wel doorschemeren, maar leggen ze niet duidelijk uit. Keer op keer leggen de documenten nadruk op het belang van de limes als samenhangend en bekend erfgoed op landelijk niveau, maar verduidelijken nauwelijks wat dit hen daadwerkelijk oplevert.

Deze twee sociaal-politieke narratieven slaan in meerdere Nederlandse werelderfgoedsites de handen ineen. Zo is de Van Nelle Fabriek een voorbeeld van moderne kunst die nog miste op de werelderfgoedlijst. Daarnaast biedt de fabriek momenteel ruimte voor congressen en vinden er rondleiding plaats, waardoor het past in het huidige nationale neoliberale gedachtegoed van Nederland. Waar Nederlands werelderfgoed nog een duidelijke binnenlandse afzetmarkt mist, slaat de regering terug met promotiematerieel zoals reclamespotjes en erfgoedlijnen. Momenteel bestaat de limes als nationaal erfgoed vooral in een discours, maar de uitwerking in de praktijk schiet nog tekort.

²⁶⁶ Nieuwenhuis, "The rise of Dutch neo-liberal nationalism," <https://www.opendemocracy.net/marijn-nieuwenhuis/rise-of-dutch-neo-liberal-nationalism>.

Hoofdstuk 4: Limes Narratieven

Werelderfgoed zet op nationaal niveau diverse ontwikkelingen op gang. Deze ontwikkelingen komen voort uit betrokken partijen met hun eigen agenda's en verhaallijnen, bepalen de omgang met het erfgoed en dringen door tot de lokale gemeenschappen. Een van de heersende verhaallijnen is: UNESCO redt en beschermt werelderfgoed. Ondanks kritiek op het erfgoeddiscours en bureaucratie rondom de procedure en erfgoedbeleid, krijgt dit beeld eveneens in Nederland gehoor. Ook in Nederland is een discussie gaande over de manier waarop in het dagelijks leven met erfgoed om moet worden gegaan. Aandacht voor erfgoed wordt door zowel UNESCO als de lidstaten en experts gestimuleerd, maar te veel aandacht of verkeerde aandacht is eveneens niet gewenst. Zo vrezen experts dat het onbekende erfgoed van de limes verloren gaat wanneer het geen aandacht krijgt. Tegelijkertijd heerst er ook kritiek, welke waarde moet aan het erfgoed worden gehecht of is het intrinsiek waardevol? Daarnaast is er veel discussie over hoe het erfgoed moet worden bewaard en hoe het publiek er mee om mag gaan. Tot slot zijn lidstaten op zoek naar een nuttige, zelfvoorzienende en het liefst ook winstmakende invulling van erfgoed. De uiteenlopende opties lijken het erfgoed te bevriezen en het enerzijds aan het zicht en aan levende interactie te onttrekken, of anderzijds het een toeristische attractie te maken.

Diverse auteurs veroordelen de bureaucratisering van erfgoed. Erfgoed moet juist lokaal leven en daardoor nationaal erkend worden. De voor de hand liggende oplossing ligt in lokale casuïstiek. Kleine verhalen over kleine projecten laten zien hoe deze discussie daarin naar voren komt. Ze plaatsen vanuit die discussie het Nederlandse erfgoeddebat in een breder perspectief en leveren vanuit die concrete casuïstiek een bijdrage aan dat nu stagnerende debat en daarbij ook de vraag te stellen of de tegenstelling op lokaal niveau, op het niveau van concrete erfgoedprojecten, kan worden overstegen.

Een steeds terugkomend kenmerk van erfgoed in de hedendaagse samenleving is de politieke lading. In de door UNESCO aangezwengelde omgang met erfgoed propaganderen lidstaten op landelijk en internationaal niveau een bepaald nationaal beeld van het verleden. In pogingen het erfgoed te redden en de authentieke waarde te behouden, scheppen UNESCO en experts afstand tussen erfgoed aan de ene kant en het publiek en de lokale bevolking aan de andere kant. Erfgoed dreigt een instrument te worden, inzetbaar in diverse politieke agenda's. Zo verwerken lidstaten een beeld van nationale identiteit in de weergave van 'hun' erfgoed op de werelderfgoedlijst. Deze *nation branding* vormt niet alleen de positie van een land ten opzichte van de rest van de wereld, maar beïnvloedt eveneens de nationale economie (toerisme) en de sociale cohesie binnen een lidstaat. Het erfgoed dreigt te verzinken in bureaucratische

beleidsvoering, die in hun streven de waarde van het erfgoed vast te stellen en te sturen, de authenticiteit van het erfgoed aantasten. De debatten die momenteel de politieke agenda van erfgoed bepalen zijn identiteit, sociale cohesie, economische groei en toerisme en tot slot duurzaamheid. In Nederlandse kleine verhalen over erfgoedbeheer lijken deze agenda's door te klinken, wat bijna geen toeval kan zijn.

4.1. Het Narratief

Een narratief is een verhaallijn waarin activiteiten en initiatieven een bepaalde betekenis en legitimering en krijgen. Volgens de Amerikaanse historicus Hayden White is een narratief geen neutrale weergave van gebeurtenissen of feiten, maar een (politiek geladen) constructie. White onderzoekt deze problematiek op het gebied van geschiedschrijving. De weergave van het verleden door een historicus is gevormd door de gehanteerde verhaallijn en daardoor gekleurd.²⁶⁷ Deze theorie kan eveneens op erfgoed worden toegepast. Binnen een discours, in dit geval het limesdiscours in Nederland, bestaan meerdere narratieven. Een narratief is een poging een overtuigende verhaallijn en een coherent beeld van de limes te ontwikkelen, maar het is altijd ook een manier om controle te krijgen over het discours. Vanuit hun eigen narratief, met de bijbehorende onderbouwingen en symboliek, proberen betrokken partijen het discours naar hun hand te zetten. Een narratief geeft richting aan het handelen en voegt als het ware het woord bij de daad.

Binnen het erfgoeddiscours van de limes in Nederland zijn meerdere, overlappende narratieven te ontwaren. Deze verhaallijnen komen voort uit diverse stakeholders die vanuit uiteenlopende agenda's naar het limes erfgoed in Nederland kijken en met elkaar lijken te concurreren. Via een narratief bepalen ze de waarden, doelen en invullingen van het limeserfgoed in Nederland. Dit hoofdstuk zet enkele (op de voorgrond tredende) narratieven op een rij. Hoewel de verhaallijnen in de praktijk niet volledig zijn af te bakenen of van elkaar te scheiden zijn, werpt deze invalshoek een verhelderende blik op het limesdiscours in Nederland en de betrokken agenda's. Kortom, dit hoofdstuk onderscheidt de narratieven, maar scheidt ze niet.

²⁶⁷ Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2009), ix.

4.2. Het pragmatische narratief: behoud, beheer en management

Volgens Laurajane Smith en Emma Waterton is erfgoed niet een ding maar een actie.²⁶⁸ Binnen het veld van de erfgoedstudies vinden zij bijklank bij onder andere Helene Silverman, Emma Waterton en Steve Watson, Cornelius Holtorf, Willem J.H. Willems, Jason Ryan en Sari Silvano, Heike Albers en Helen Hazen, Gabriel Cooney en Harsha Munasinghe.²⁶⁹ Deze auteurs zijn het eens dat erfgoed een bepaalde versie van het verleden in het heden brengt. Het erfgoed fungeert vaak als een politiek geladen instrument van een specifieke kant van het verleden, dat de voorkeur krijgt van de dan heersende macht.

Volgens archeoloog en medeauteur van de *Draft OUV* Willem J.H. Willems, bestaat er binnen erfgoedbeheer een paradoxaal dilemma. Te veel toerisme beschadigt erfgoed, maar onwetendheid over het bestaan van het erfgoed en verwaarlozing doet dit evenzeer. Erfgoedmanagement is volgens Willems noodzakelijk, maar de uitvoering kan danig verschillen. Twee ogenschijnlijk tegenstrijdige opties van erfgoedbeheer zijn bescherming en exploitatie. Deze twee vormen hebben verschillende manieren van management nodig. Toch zijn zowel de bescherming van erfgoed voor de toekomstige generatie als het nut van het erfgoed voor de huidige generatie, samen essentieel voor het behoud van erfgoed.²⁷⁰

De limes is, zoals vastgesteld in eerdere hoofdstukken, opmerkelijk erfgoed op het gebied van behoud, beheer en management. Het grootste gedeelte van het erfgoed ligt verscholen onder de grond, het lijkt weinig nationaal draagvlak te hebben en het maakt bovendien onderdeel uit van een veel groter deel van Romeins erfgoed, waarvan Nederland niet het meest kenmerkende land is. Doordat de natte Nederlandse bodem de archeologische resten van limes grotendeels verbergt, is het erfgoed enerzijds goed beschermd, maar vraagt het anderzijds om visualisering om de draagkracht en het draagvlak te versterken. Wanneer archeologen de Romeinse resten blootleggen en musea of sites ze tentoonstellen, zijn ze kwetsbaar. De beste manier om het erfgoed van de limes te beschermen en te behouden, is de Romeinse resten van de grens veilig in de grond te laten zitten.²⁷¹

²⁶⁸ Smith en Waterton, *Taking Archaeology*, 10.

²⁶⁹ Helaine Silverman, Emma Waterton en Steve Watson, *Heritage in Action: Making the Past in the Present* (New York: Springer, 2016), 3 en Cornelius Holtorf, "The Heritage of Heritage," *Heritage & Society* 5, no. 2 (herfst 2012), 158 en Willem J.H. Willems, "The Future of World Heritage and the Emergence of Transnational Heritage Regimes," *heritage & society* 7, no. 2 (november 2014), 107 en Ryan en Silvano, "The World Heritage List," 291 en Albers en Hazen, "Maintaining and Integrity," 60 en Gabriel Cooney, "Introduction," *World Archaeology* 39, no. 3 (sep., 2007), 301 en Harsha Munasinghe, "The Politics of the Past: Constructing a National Identity through Heritage Conservation," *International Journal of Heritage Studies* 11, no. 3 (augustus 2006), 251.

²⁷⁰ Willems, "Future of World Heritage," 106-107.

²⁷¹ Willems, Graafstal en Van Driel-Murray, *Draft Statement OUV*, 8.

Het belang van de limes als niet alleen archeologisch maar cultureel erfgoed vormt de kern van het behoud, beheer en management-narratief. Oude Romeinse resten die zijn vandaag de dag nauwelijks te aan te treffen in het Nederlandse landschap, maar worden wel gevisualiseerd. ‘Gelukkig’, zo stelt Josan Meijers, gedeputeerde Cultuur en Erfgoed van de provincie Gelderland. Zij ziet het verborgen erfgoed van de limes als een ‘schatkamer aan informatie’ over de Romeinen in Nederland. Volgens haar beseft de Nederlandse overheid de waarde van de limes in Nederland niet voldoende. In tegenstelling tot nationaal niveau, is er volgens haar wel op internationaal niveau (door de nominatie door UNESCO) aandacht voor de limes. Meijers impliceert dat UNESCO erfgoed uitkiest in plaats van dat Nederland als lidstaat de limes voordroeg in 2011.²⁷²

Juist op lokale en regionale schaal blijft enthousiasme over het opgraven en behoud van het Romeinse erfgoed in Nederland sterk aanwezig. De limesstad Nijmegen (ontstaan uit de Romeinse nederzetting Ulpia Noviomagus) organiseerde in 2014 ‘Nijmegen Graaft!’ waarbij vrijwilligers mee konden graven naar de Romeinse resten van de stad. Volgens archeoloog Paul Franzen versterkt het ‘zelf mee graven naar de wortels van de stad de band tussen heden en verleden nog meer’.²⁷³

De tastbaarheid en lokale beleving van erfgoed lijkt een essentieel onderdeel van de historische ervaring die erfgoed oproept. Toch hoeft erfgoed hoeft niet meer tastbaar te zijn om als van ‘wereldbelang’ te worden erkend. UNESCO werkt sinds de jaren negentig hard om het ouderwetse idee van erfgoed (monumentaal en Westers) te vervangen voor een definitie die geen enkel land, regio of cultuur ter wereld uitsluit. In Afrikaanse landen is bijvoorbeeld slechts 20 % van het cultureel erfgoed materieel erfgoed.²⁷⁴ De mate waarin het erfgoed leeft onder de lokale en nationale bevolking zou in deze interpretatie niet afhankelijk hoeven zijn van zicht- of tastbaarheid.

Toch blijkt de visualisatie van erfgoed essentieel voor het draagvlak. Deze behoefte zet in Nederland (zoals het Archeon in Alphen aan de Rijn) erfgoedmanagement in werking dat verborgen erfgoed zichtbaar maakt. In Duitsland is de limes duidelijker gevisualiseerd dan in Nederland. Keizer Wilhelm II stimuleerde in Duitsland al zichtbare reconstructies van het Romeinse erfgoed. Volgens Catherine Visser, speelde zijn eigen machtsbehoud een duidelijke

²⁷² Josan Meijers “Woord Vooraf,” in *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*, red. Paul van der Heijden (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016), 6.

²⁷³ Paul Franzen, “Nijmegen Graaft!,” in *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*, red. Paul van der Heijden (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016), 35.

²⁷⁴ Marilena Vecco, “A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible,” *Journal of Cultural Heritage* 11 (2010), 324.

rol bij zijn terugblik naar de Romeinse tijd.²⁷⁵ In deze situatie ontstaat de draagkracht van het Romeinse erfgoed vanuit een *top-down* opgelegde constructie. Dat is juist niet waar Visser en erfgoedwetenschappers naar op zoek zijn.

De limes in Nederland leeft tot dusver vooral in kleine initiatieven. De schaduw van de grote mythevorming van het Romeinse Rijk komt op lokaal niveau terug, maar vormt niet het nationale narratief van de limes als Nederlands erfgoed. Door de limes in Nederland te verenigen als nationaal erfgoed en dat weer te verbinden met een Europees erfgoed, hopen de *siteholders* de mythe van het Romeinse Rijk als duidelijk merk over alle betrokken lidstaten te laten schijnen. Vooralsnog moet het overkoepelende OUV nog geschreven worden en blijft het erfgoed voornamelijk lokaal leven.

4.3. Het interne culturele narratief: sociale cohesie en invulling van identiteit

Volgens Willems is het management van archeologisch erfgoed nooit een neutrale aangelegenheid. Erfgoed draagt bij aan identiteit en vaak zelfs de legitimering van macht. Het geeft niet het verleden weer, maar een bepaalde representatie ervan. Erfgoedmanagement is altijd ‘politically sensitive’.²⁷⁶ Deze politieke gevoeligheid treft Willems vooral aan bij de immateriële eigenschappen van erfgoed, de waarden die aan erfgoed worden toegekend.

Van der Heijdens boek over de limes in Gelderland maakt duidelijk dat vooral op regionale en lokale schaal de behoefte naar beleefbaar verleden en aandacht voor de Romeinse geschiedenis aanwezig is. Zo staat het dorpje Herwen in de gemeente Rijnwaarden in Gelderland jaarlijks een dag stil bij het Romeinse verleden. Doormiddel van educatieve projecten en amateurarcheologen wordt er onderzoek gedaan naar het verleden en organiseert het dorpje activiteiten. Zo blijft de geschiedenis levend in de maatschappij.²⁷⁷ Zijlstra, ziet in zijn *Kamerbrief* de benoeming tot werelderfgoed als een kroon op het werk van nationale erfgoedbeheerders. Het nationale draagvlak en de nationale draagkracht vereiste nog werk.²⁷⁸ Dit komt eveneens naar voren in de *Uitvoeringsagenda Publieksbereik*. De *Uitvoeringsagenda* benadrukt het opnemen van lokale stakeholders en *bottom-up* initiatieven, om het draagvlak en de draagkracht daadwerkelijk te verbreden.²⁷⁹

²⁷⁵ Visser, *Limes*, 13.

²⁷⁶ Willems, “Future of World Heritage,” 107.

²⁷⁷ Vivian de Klein en Jan Verhagen, “Rijnwaarden Betrokken bij de Romeinse Historie van Herwen,” in *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*, red. Paul van der Heijden (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016), 83.

²⁷⁸ Zijlstra, *Kamerbrief*, 1.

²⁷⁹ Caalders en Laro, *Uitvoeringsagenda*, 18.

De *Intentieverklaring* benadrukt de historische waarden van het Romeinse erfgoed voor Nederland en voor Europa.²⁸⁰ Volgens de Nederlandse archeoloog Jos Bazelmans is het Romeinse Rijk in de eerste plaats Europees erfgoed. De Europese Unie (EU) beschouwt volgens hem het Romeinse Rijk als voorloper. Romeins verleden en erfgoed vormen een belangrijke schakel in de politieke ruimte van Europa. Bazelmans stelt dat de EU de behoefte voelt idealen als een succesvolle multiculturele samenleving en een diverse maar open gemeenschap, naar Romeinse geschiedenis terug te koppelen. Sterker nog, ook het Romeinse Rijk beantwoordde al aan het Europese credo eenheid in verscheidenheid, omdat in zijn ogen het Nederlands Romeinse verleden het land niet alleen verbonden is met een de geschiedenis een groter imperium, maar ook met Nederland als een relatief zelfstandige eenheid binnen een groter verband. De Bataven en Friezen zoals door Tacitus en anderen geportretteerd, maken enerzijds deel uit van de Romeinse geschiedenis, maar staan anderzijds symbool voor het streven naar (relatieve) onafhankelijkheid tegenover een overheersende macht.²⁸¹

De *Frontiers of the Roman Empire* focust op de kracht van het Romeinse Rijk, het sterke militaire karakter van de Romeinen en de wederzijdse invloed met de lokale bevolking. Momenteel is het overkoepelende OUV nog in de maak, maar een website van de Roman Frontiers koppelt het erfgoed duidelijk aan Europa en zelfs de EU, die de site ook sponsort. Deze website noemt de limes ‘EU’s greatest archaeological monument’.²⁸² Ook bevestigt de website dat de multiculturele cultuur van het Romeinse Rijk nog steeds zichtbaar is in het moderne Europa.²⁸³

De limes is als transnationaal erfgoed niet alleen van invloed op nationaal niveau, maar ook binnen Europa. De EU heeft een duidelijke cultureel-politieke agenda om, ondanks de verschillen, de saamhorigheid tussen de EU-leden te versterken. Dit valt onder het ‘eenheid in diversiteit’-beleid. In dit beleid wil de EU de verschillende staten erkennen in hun onafhankelijkheid en uniciteit, maar toch een Europese eenheid waarborgen. Onder andere de Finse cultuurhistorica Tuuli Lähdesmäki ziet erfgoed als een veelgebruikt middel om het idee van een gemeenschappelijke identiteit en daarmee sociale cohesie onder de Europese bevolking

²⁸⁰ *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, 7, voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017, <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.binnenlandsbestuur.nl%2Fuploads%2F2014%2F1%2FTekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1lIK-JylcAUMkmb6iQ>.

²⁸¹ Jos Bazelmans, “Ruimte en verleden tijd: imperium, staat en Unie”, in *Limes Atlas* red. Bernard Colenbrander (Rotterdam, Uitgeverij O10, 2005), 11-14.

²⁸² “About Limes: frontiers of the Roman empire EU’s greatest archaeological monument,” voor het laatst geraadpleegd 17-07-2017, <http://www.romanfrontier.eu/en/about-limes/frontiers-roman-empire-eus-greatest-archaeological-monument>.

²⁸³ Ibidem.

te genereren.²⁸⁴ De limes dient als erfgoed op lokaal, nationaal, Europees en globaal niveau draagkracht te bieden en draagvlak voort te brengen. De vraag is of erfgoed überhaupt tot al deze niveaus kan doordringen.

De Nederlandse of zelfs de Nedergermaanse limes maakt onderdeel uit van een groter geheel: de (noord)grens van het Romeinse Rijk. In de negen besproken documenten komt dit beeld nauwelijks naar voren. Een oorzaak is dat de voordracht van werelderfgoed in handen ligt van de lidstaten. Dit maakt werelderfgoed op de eerste plaats nationaal erfgoed.²⁸⁵ Een tweede oorzaak is dat de limes zich nog in een fase bevindt van het nominatieproces. Een overkoepelende OUV en duidelijkere samenwerking met Duitsland in het dossier van de Nedergermaanse limes staan nog op het programma.²⁸⁶ Zo wordt opnieuw duidelijk dat, afhankelijk van welke invalshoek gekozen wordt, erfgoed ingezet kan worden als middel om juist identiteit dan wel verscheidenheid (of een combinatie tussen beide) te benadrukken.

Volgens Visser streeft UNESCO eveneens naar erfgoed dat sociale cohesie creëert. Visser noemt het belangrijkste kenmerk van de limes de verbindende factor van het Romeinse verleden. Dit narratief is duidelijk aanwezig op lokale schaal, op plekken waar de limes-erfgoedsites een plek innemen in de gemeenschap. Desondanks kan dit narratief volgens Visser niet zomaar op nationale schaal worden toegepast. Alleen een sterk nationaal merk van de limes kan een landelijke beleving van de limes creëren. Ook de benoeming tot werelderfgoed moedigt een nationaal narratief aan, maar dit lijkt de omgekeerde volgorde.²⁸⁷

Sociale cohesie komt voort uit het gevoel van een gezamenlijke geschiedenis of identiteit. Volgens de sociaalgeograaf Harsha Munasinghe is er in het modern discours rondom erfgoed een omslag gaande naar de nadruk op het vermogen van erfgoed om een verloren identiteit te herstellen. De nieuwe ontwikkeling van het erfgoeddiscours als een nationale identiteit (die Munasinghe vooral bespeurt in Rusland) gaat ten koste van de lokale gemeenschap.²⁸⁸ De Nederlandse limes heeft volgens het NBTC een krachtig merk nodig om te kunnen fungeren als nationaal erfgoed. Momenteel is dat nog niet het geval en wordt naar deze ontbrekende schakel gestreefd. Afgaande op de literatuur is het de vraag of dit een juist streven is. De lokale betrokkenheid lijkt vooral te lijden onder een opgelegde nationale constructie van identiteit. Een dergelijke identiteit zou in plaats van lokale sociale cohesie,

²⁸⁴ Tuuli Lähdesmäki, "Rhetoric of Unity and Cultural Diversity in the Making of European Cultural Identity," *International Journal of Cultural Policy* 18, no. 1 (1 January 2012), 64-65.

²⁸⁵ Meskell, "States of Conservation," 218.

²⁸⁶ Quarles van Ufford, *Bitter en Zoet*, 43.

²⁸⁷ Vissers, *Limes*, 32.

²⁸⁸ Munasinghe, "Politics of the Past," 253.

nationale sociale cohesie kunnen genereren. Voor alsnog lijkt de limes, ook naar aanleiding van het rapport van het NBTC, nog niet geschikt om als nationaal merk en nationale identiteitsdrager te fungeren.²⁸⁹

Het adviesbureau hoopt dat een benoeming tot werelderfgoed hier verandering inbrengt. In dat geval zou nationale sociale cohesie echter eerder voortkomen uit een *top-down* opgelegde constructie van de limes als levend erfgoed onder de Nederlandse bevolking, dan een *bottom-up* gestimuleerde interesse in het Romeinse verleden.

4.4. Het externe culturele narratief: nationaal merk en uitdraging van identiteit

Auteurs als Silva en Willems linken de weerklank tussen erfgoed en nationale identiteit aan het Verlichtingsdenken.²⁹⁰ Het ontstaan van het concept erfgoed, zoals UNESCO het tijdens de oprichting van de werelderfgoedovereenkomst inzette, leiden de diverse auteurs terug naar de Verlichting. Uit deze periode stamt onder andere het idee dat het verleden zich in een lineaire lijn ontwikkelt en dat monumenten zo een tastbaar bewijs vormen van de geschiedenis. Silva plaatst het ontstaan van de notie dat er zoiets bestaat als een nationale identiteit in de negentiende eeuw. Gevoed door het nationalisme verlangden naties naar erfgoed dat hun identiteit waarborgde en visualiseerde. Landen beschermden en promootten deze monumenten dan ook. Het leggen van internationale en nationale claims op lokaal erfgoed, laat culturele verschillen tussen mensen en de betekenis van erfgoed voor hen links liggen. Silva noemt dit een onnatuurlijke en imperialistische omgang met erfgoed.²⁹¹

UNESCO houdt erfgoed als product van nationale identiteit in stand doordat het lidstaten erfgoed laat aandragen. De waarde van erfgoed is, zoals verduidelijkt in de voorgaande hoofdstukken, sterk verweven met sociale, politieke en economische ontwikkelingen op vaak nationaal niveau. Daarnaast is erfgoed ook niet (slechts) intrinsiek waardevol. Het proces dat voorlopig werelderfgoed doorloopt, keurt erfgoed om voorgeschreven potentie te ontdekken. Volgens diverse auteurs zoals Turtinen, levert werelderfgoedsites landen een dosis nationale trots op.²⁹² Het RCE beaamt dit door het werelderfgoed een ‘Michelinster’ voor erfgoed te noemen.²⁹³

Volgens Meskell is het op de kaart zetten van het land zelf vandaag de dag het meest kenmerkende doel van lidstaten. Dit streven komt naar voren in nominatiedossiers, maar ook

²⁸⁹ NBTC, *Storyline Limes*, 11.

²⁹⁰ Willems, “Future of World Heritage”, 108 en Silva, “Paradigm Shifts,” 3.

²⁹¹ Silva, “Paradigm Shifts,” 6.

²⁹² Turtinen, “Globalising Heritage,” 3.

²⁹³ “Werelderfgoed,” Monumenten, voor het laatst geraadpleegd 09-06-2017, <https://www.monumenten.nl/soorten-monumenten/werelderfgoed>.

in het gedrag van lidstaten in het werelderfgoedcomité. Er heerst een sterke drang zich zowel naar rest van de wereld toe als naar eigen land toe te *branden*. De voorwaarde dat lidstaten erfgoed voordragen, verklaart gedeeltelijk de focus op het nationale aspect van erfgoed binnen werelderfgoed.²⁹⁴

Daarnaast is de externe beeldvorming van een land essentieel voor (zakelijk) toerisme. Volgens Ryan en Silvanto zijn landen over de hele wereld vandaag de dag steeds meer economisch afhankelijk van toerisme. Een duidelijk nationaal merk heeft de kracht bezoekers en geld aan te trekken²⁹⁵ Tot slot werkt een duidelijk nationaal merk niet alleen naar buiten, maar ook naar binnen toe. Varga analyseert de invloed van *nation branding* op de inwoners van een land en bestempelt het als ondemocratisch. Hij ziet democratisch gekozen regering marketingbureaus in de arm nemen en boodschappen niet alleen naar de buitenwereld, maar ook naar het volk te verspreiden.²⁹⁶

Nationale instanties die zich met werelderfgoed bezighouden (de Nederlandse tak van ICOMOS, Werelderfgoed Nederland en de RCE) geven in het Nederlandse werelderfgoed duidelijke overkoepelende thema's weer. Deze thema's sluit vooral aan bij de eerste fase van het nationale werelderfgoed. Het doel was om via UNESCO een duidelijk internationaal beeld af te geven van Nederland. Het gevecht tegen en het gebruik van water maakt Nederland uniek in de wereld. Niet voor niets is dit ook het belangrijkste narratief waarin Nederland zijn opwacht maakte binnen UNESCO.

De limes sluit goed aan in de rij van werelderfgoed dat het thema 'Nederland-waterland' vertegenwoordigt. Een tweede belangrijke eigenschap van het erfgoed is onmiskenbaar de link met het Romeinse Rijk. Hoewel de draft van het nominatiedossier de band tussen Nederland en het Romeinse verleden benadrukt, stelt het NBTC vast dat Nederland voor de buitenwereld niet het beeld van een Romeins verleden oproept. Deze rol is al weggelegd aan landen als Italië en in mindere mate Frankrijk en Engeland. Deze landen hebben duidelijker tastbaar Romeins erfgoed, dat vooral in Italië onderdeel uitmaakt van dit internationale merk.²⁹⁷

Het idee van de limes als nationaal erfgoed wordt gestimuleerd door de staat (*nation branding*) en door de procedure omtrent werelderfgoed waarbij alleen de lidstaten sites aandragen. Een nationaal raamwerk wordt geplakt op erfgoed dat, zoals blijkt uit de documenten, vooral op lokale of op Europese schaal leeft. Wederom zou de toekenning van de

²⁹⁴ Willems, "Future of World Heritage", 112.

²⁹⁵ Ryan en Silvanto, "Brand for all Nations," 306.

²⁹⁶ Varga, "Politics of Nation Branding," 827.

²⁹⁷ NBTC, *Storyline Limes*, 11.

werelderfgoedstatus aan de limes, naar de woorden van het NBTC, de limes als Nederlands merk stimuleren.²⁹⁸

De transnationale procedure van de *Frontiers of the Roman Empire* zou de Nederlandse limes uiteindelijk onderdeel van een gedeeld erfgoed met een gedeeld merk moeten maken, ondanks de nationale voordracht in handen van de afzonderlijke lidstaten. De Britse erfgoedwetenschappers Jasper Chalcraft en Gerard Delanty vragen zich af of erfgoed nog wel te transnationaliseren is. Naar hun idee vallen Europese transnationale erfgoedprojecten vaak alsnog terug op nationalisme, met een agenda van internationale *branding* en economische groei. Chalcraft en Delanty noemen de werelderfgoedovereenkomst een ‘expert-led and technical-bureaucratic idea of heritage’. Met het benoemen van transnationaal werelderfgoed, dringt UNESCO nog niet verder door dan de bureaucratie.²⁹⁹

De nadruk op de natie komt eveneens voort uit het ‘eenheid in diversiteit’ beleid van de EU. De limes zou als ‘EU’s greatest archaeological monument’ bij uitstek erfgoed zijn dat deze boodschap uitdraagt.³⁰⁰ Desondanks focust Nederland zich in eerste instantie op de nationale waarde van de limes. Net als bij het interne culturele narratief biedt de limes vele mogelijkheden om op diverse niveaus een merk weer te geven. De keuze ligt in de hand van Nederland als lidstaat, de andere lidstaten van de *Frontiers* en de beïnvloeding van de EU en UNESCO om de limes als nationaal, Europees of internationaal werelderfgoed weer te geven.

4.5. Het economische narratief: neoliberalisme en de lokale gemeenschap

Erfgoed is niet alleen verweven met cultuur en politiek, maar ook met economie. Een doel van *nation branding* is dan ook het versterken van de landelijke economie. Een politieke stroming met een marktgerichte visie op het erfgoedbeleid is het neoliberalisme. Volgens Marijn Nieuwenhuis is in Nederland duidelijk sprake van een neoliberale houding ten opzichte van erfgoedmanagement.³⁰¹ De juridisch antropologe Rosemary Coombe stelt dat onder een neoliberale regering, de waarde van erfgoed wordt beperkt door de marktwaarde. Het neoliberalisme is uit op een vrije markt, zonder al te veel bemoeienis van de overheid en

²⁹⁸ NBTC, *Storyline Limes*, 11.

²⁹⁹ Jasper Chalcraft en Gerard Delanty, “Can Heritage be Transnationalised? The Implications of Transnationalism for Memory and Heritage in Europe and Beyond,” *Cultural Base* (03-03-2016): <http://culturalbase.eu/can-heritage-be-transnationalised-the-implications-of-transnationalism-for-memory-and-heritage-in-europe-and-beyond/>.

³⁰⁰ “Frontiers of the Roman Empire: Europe’s Greatest Archaeological Monuments,” Roman Frontiers, voor het laatst geraadpleegd 17-07-2017, <http://www.romanfrontier.eu/en/about-limes/frontiers-roman-empire-eus-greatest-archaeological-monument>.

³⁰¹ Nieuwenhuis, “The rise of Dutch neo-liberal nationalism,” (02-04-2012): <https://www.opendemocracy.net/marijn-nieuwenhuis/rise-of-dutch-neo-liberal-nationalism>.

stimuleert economische groei. In het neoliberale cultuurbeleid wordt erfgoed ingezet om via toerisme en buitenlandse investeringen geld in omloop te brengen.³⁰²

Vooraf in ontwikkelingslanden ontstaat een problematische omgang met erfgoed waarbij de overheid de nationale economische waarde van het erfgoed boven de lokale waarde en betrokkenheid plaatst. Coombe bespeurt in veel ontwikkelingslanden een ‘neoliberaal gouvernementalisme’. In deze ontwikkeling draagt de overheid macht niet over aan lokale stakeholders, maar creëert een nieuwe gedecentraliseerde macht in de vorm van een gemeente of een niet-gouvernementele organisatie (NGO). De overheid lijkt minder betrokken, maar is het via een omweg des te meer. In de zoektocht naar manieren om erfgoed hoofdzakelijk zo winstgevend mogelijk te exploiteren, faalt de overheid in het beschermen van erfgoed binnen de lokale gemeenschap.³⁰³

Deze alarmerende ontwikkelingen gaan in tegen de nieuwe trend die in UNESCO’s werelderfgoedbeleid gaande is, namelijk juist meer betrokkenheid vanuit de lokale bevolking. De overheid staat echter voor de keuze of zij de touwtjes in handen blijven nemen of de het erfgoedbeheer in handen laten van de lokale stakeholders. Volgens Coombe proberen overheden momenteel het draagvlak en de lokale binding met het erfgoed op een geforceerde manier aan te sporen. Hierbij neemt een neoliberale overheid vaak ‘experts’ in de arm, die de bestuurlijke prioriteiten vertalen naar diverse lokale gemeenschappen en zo nieuwe vormen van legitimering van hun macht creëren.³⁰⁴ De RCE gebruikt bureaus als het NBTC, KesselsKramer en Kantar Public om meer bewustwording en betrokkenheid bij de limes te creëren. Volgens Coombe hebben deze vormen van erfgoedbeheer niks te maken met meer input of zeggenschap van de lokale omgeving. UNESCO ziet graag dat erfgoed deel uitmaakt van een actieve en betrokken sociale omgeving. Op deze manier komt lokale betrokkenheid volgens Coombe slechts voort uit een *top-down* opgelegde gemeenschapsconstructie.³⁰⁵

Meskill stelt dat de marktwaarde van werelderfgoed zelfs tot diep in UNESCO’s beleid terug te vinden is. In de hedendaagse werelderfgoedarena, kijken lidstaten die deel uitmaken van het werelderfgoedcomité steeds minder naar de waarde van erfgoed, maar gebruiken de status van werelderfgoed als een transactiemiddel. De culturele en politieke erkenning van

³⁰² Rosemary Coombe, “Managing Cultural Heritage as Neoliberal Governmentality,” in *Heritage Regimes and the State*, red. Regina F. Bendix, Aditya Eggert en Arnika Peselmann (Göttingen: Göttingen University Press, 2012), 378.

³⁰³ Idem, 380-384.

³⁰⁴ Idem, 383-384.

³⁰⁵ Idem, 385-387.

werelderfgoed maskeert in deze arena een ingewikkeld globaal netwerk van economische waarden die werelderfgoed met zich meebrengt.³⁰⁶

Nieuwenhuis constateert in Nederland een neoliberale trend waarbij erfgoed zichzelf dient terug te verdienen.³⁰⁷ Van alleen subsidie kan erfgoed niet meer rondkomen. Publieksbereik is dicht verbonden met het voortbestaan en de mogelijkheden tot behoud en beheer van erfgoed. Een duidelijk merk is minstens zo essentieel. Wanneer een site tot werelderfgoed wordt benoemd, komt er een stroom van inkomsten op gang vanuit UNESCO en vanuit (zakelijk) binnen- en buitenlands toerisme. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Nederlandse overheid diverse experts aanstelt (zoals het NBTC en KesselsKramer) die zich richten op de financiële mogelijkheden van de limes.

Uit de omgang in Nederland met begrippen als draagkracht en draagvlak ligt een sterke economische grondslag. Een betrokken bevolking is essentieel als consument voor een gunstige nationale afzetmarkt, net als een aantrekkelijk product. De Nederlandse overheid stimuleert in het nationale marketingbeleid zowel het product als de consument. Voor de RCE lijkt de limes het product en de Nederlandse of internationale bevolking de consument. Doormiddel van adviesbureaus als Kantar Public peilt en stuurt de overheid de betrokkenheid van Nederlandse burgers bij het nationale werelderfgoed. De RCE kijkt positief terug op de samenwerking met KesselsKramer en Kantar Public: 'het werelderfgoed staat nu beter op de kaart'.³⁰⁸

De vier narratieven laten vier achterliggende agenda's in het Nederlandse werelderfgoedbeleid in het limesdiscours zien. UNESCO is in dit discours bij uitstek een middel om de beoogde doelen te bereiken. Deze doelen zijn: de bescherming van erfgoed in Nederland, het verstevigen van saamhorigheid en het idee van een gemeenschappelijke identiteit in de Nederlandse samenleving, het op de kaart zetten van Nederland binnen de globale erfgoedwereld en tot slot het economische voordeel van het erfgoed dat Nederland te bieden heeft zoveel mogelijk te benutten. Deze verschillende verhaallijnen brengen in het geval van de limes twee problemen met zich mee. Allereerst begrijpen de afzonderlijke spelers elkaars agenda's niet omdat de gebruikte narratieven en beoogde doelen uiteenlopen. Daarnaast dwingt UNESCO's werelderfgoedbeleid de narratieven in een nationale context, dat ervoor zorgt dat het erfgoed op lokale en internationale schaal niet optimaal benut kan worden.

³⁰⁶ Meskell, "States of Conservation," 224.

³⁰⁷ Nieuwenhuis, "The rise of Dutch neo-liberal nationalism," (02-04-2012)

<https://www.opendemocracy.net/marijn-nieuwenhuis/rise-of-dutch-neo-liberal-nationalism>.

³⁰⁸ "Dossier Werelderfgoed: wereldberoemd in eigen land," Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor het laatst geraadpleegd 24-07-2017, <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/wereldberoemd-in-eigen-land>.

De focus op het nut en het nationale kenmerk van de limes voert in de Nederlandse beleidsdocumenten de boventoon. Hierdoor lijken ze juist langs de verbindende kracht van het erfgoed heen te gaan. Een kracht van de limes is de connectie met het imposante tot verbeeldingsprekende Romeinse verleden. Dit verleden komt het sterkst naar voren in de gedeelde geschiedenis met het gehele voormalige Romeinse Rijk en plaatsen waar het Romeinse verleden zicht- en tastbaar is. Daarnaast vormt de limes door zijn hedendaagse grensoverschrijdende karakter een mogelijk verbindend element. Deze krachten vallen niet *top-down* op te wekken. Uit overkoepelende OUV van de *Frontiers* moet blijken of de lidstaten slagen het gedeelde verleden op zowel lokaal, als nationaal en internationaal niveau kloppend en ongeforceerd weer te geven. Wellicht wordt er dan toch teveel van erfgoed gevraagd.

Conclusie

De Nederlandse limes bestaat niet. In de eerste plaats omdat de limes niet Nederlands is, maar Romeins, en het erfgoed van de Romeinse limes ligt verspreid over vrijwel heel Europa. In de tweede plaats omdat de limes in Nederland grotendeels aan het zicht onttrokken is. De Nederlandse limes bestaan vooral dus op papier. Het grootste gedeelte van de voormalige limes ligt verscholen in de grond of stroomt in de (Oude) Rijn. Hierdoor leeft het erfgoed niet genoeg onder de Nederlandse bevolking. Nederland wil desondanks met de limes een onderscheidend, nationaal, samenhangend, aantrekkelijk en verbindend beeld uitdragen naar zowel UNESCO als de overige lidstaten en de eigen bevolking. De hoop is dat, door de limes als werelderfgoed aan te wijzen, wat nu nog onzichtbaar is weer zichtbaar kan worden, zodat de bevolking zich weer nadrukkelijker van het erfgoed bewust raakt.

Toch biedt de limes als erfgoed veel kansen. Lokaal erfgoed kan doormiddel van dit erfgoed sterker staan en aansluiten bij een nationaal geheel. Door het initiatief vanuit de overheid en Nederlandse archeologen om de limes te nomineren, komt het Romeinse erfgoed van Nederland opnieuw in de schijnwerpers te staan. De limes loopt midden door Nederland kan als werelderfgoed verbinding brengen. Hoewel de limes op lokaal en op internationaal niveau wel degelijk aandacht krijgt, ziet de Nederlandse overheid nog veel ruimte over om het draagvlak te versterken. De status van werelderfgoed vormt allereerst een mogelijkheid Romeins erfgoed in heel Europa te beschermen en te promoten. Daarnaast betekent (nog) een werelderfgoed site voor de betrokken landen naast historisch bewustzijn ook internationaal aanzien en een economisch gewin. Tot slot kunnen lokale betrokkenen zich via hun erfgoed bij een internationale erfgoedorganisatie aansluiten.

Het UNESCO-beleid brengt naast een middel om kansrijk erfgoed te volle te benutten, veel gevaar met zich mee, zoals blijkt uit de diverse kritiek deze scriptie behandelt. UNESCO probeert vanaf 1972 erfgoed van ‘wereldbelang’ uit alle windstreken te categoriseren en te waarderen. Het werelderfgoedcomité vormt vandaag de dag echter een internationale arena, waarin prestige, macht en wereldwijde aandacht te behalen is. De (beoogde) werelderfgoed sites vormen de pionnen die de spelers, de lidstaten, inzetten hun eigen doelen, gezamenlijk met macht en prestige, te bereiken. In de loop der jaren vervingen diplomaten en ambassadeurs de archeologen en erfgoedexperts. Deze trend geeft de waarde van erfgoed weer, die verandert van monumentale onderzoeksobjecten die bovenal behouden moeten worden, naar een platform voor politieke doelen (voor elkaar krijgen), nationaal aanzien en economische bloei.

Het nominatietraject en het beeld van het erfgoed vormt zich enerzijds naar de vereisten van UNESCO en anderzijds naar de nationale behoeften van de lidstaat. Niet alleen moet

UNESCO de universele waarde van het erfgoed inzien, binnen het eigen land moet het ook de aandacht krijgen die het verdiend. Zonder een nationaal draagvlak, beschikt de lidstaat onvoldoende (financiële) middelen het erfgoed te beschermen, behouden of beheren. In de nationale beleidsdocumenten van de limes komt de focus op draagvlak duidelijk naar voren. Hoewel UNESCO de betrokkenheid van een lokale gemeenschap aanmoedigt, lijkt de bekendheid van een werelderfgoedstatus al aangenomen, of in elk geval vanzelfsprekend na de toekenning van de werelderfgoedstatus. Diverse uiteenlopende functies kunnen aan erfgoed worden toebedeeld. Deze functies en kenmerken hangen af van het narratief en de achterliggende politieke agenda's die worden aangehangen. De agenda's en hun plannen met het erfgoed zijn afhankelijk van het draagvlak onder de lokale en nationale bevolking en de wereldwijde bekendheid.

De negen beleidsdocumenten buigen zich binnen het limesdiscours vooral over de problematiek die vrijwel onzichtbaar erfgoed, verdeeld over drie provincies oplevert. Voor UNESCO is het relevant dat het aangedragen erfgoed een duidelijk afgebakend, beschermd geheel vormt, dat daarnaast van universele waarde is. Voor de Nederlandse overheid is het enerzijds relevant dat Nederland door middel van de erfgoedstatus een herkenbaar internationaal statement maakt van Nederland. Daarnaast dient het erfgoed een groot draagvlak te hebben, ook zodat het publiek of toekomstige bezoekers zich erin herkennen. Dan kan het erfgoed zichzelf terugverdienen en leeft het zodanig onder de bevolking dat de overheid sociale cohesie en een gevoel van gemeenschappelijkheid kan stimuleren.

De limes in Nederland is een bijzonder erfgoed. De connectie met het Romeinse verleden biedt Nederland de mogelijkheid zich enerzijds te onderscheiden en anderzijds te koppelen aan een internationaal verleden. Als grens vormt de limes nog steeds geen afscheiding maar juist een verbinding. Het Romeinse Rijk en de limes zijn karakteristieke elementen van een beroemd en tot de verbeelding sprekend verleden, waar zowel de EU als diverse Europese landen hun identiteit aan willen verbinden. Ook in Nederland kan het Romeinse erfgoed op meerdere schalen, nationaal en lokaal, worden toegepast. De koppelingen tussen het heden en het Romeinse verleden kunnen, afhankelijk van het beoogde resultaat, in een bepaald narratief worden gegoten, van multiculturele samenleving via watermanagement tot en met verzet tegen vreemde overheersing (de Bataafse opstand). Het Nederlandse limeserfgoedbeleid kiest in het *Interpretatiekader* logischerwijs voor het verbindende thema en probeert door een overkoepelend thema de verschillende niveaus aan elkaar te koppelen.

Desondanks liggen de archeologische resten van de randen van het voormalige Romeinse Rijk vandaag de dag binnen landgrenzen die 2000 jaar geleden nog niet bestonden.

De culturele resten van de Romeinse limes kunnen vandaag de dag nog merkbaar zijn, maar niet in tastbare vorm. Doordat het Romeinse erfgoed gedeeld wordt met vele andere lidstaten, de limes in Nederland bestaat uit losse onderdelen en nauwelijks zichtbaar is, leeft het niet onder de bevolking zoals het misschien wel verdient.

Tot op zekere hoogte staat erfgoedbeheer nooit los van bredere politieke, economische en culturele context, en zal altijd de eigen tijd en de dominante agenda's weerspiegelen. Het is echter raadzaam om daar enerzijds daarvan bewust te zijn en anderzijds bij de concrete vormgeving aan erfgoedbeheer meer mogelijke interpretaties de ruimte te geven dan alleen de dominante interpretatie. Toch blijft de vraag of er in de moderne omgang met erfgoedsites niet te veel van erfgoed wordt gevraagd. Wanneer de limes succesvol zou doordringen als een pan-Europese identiteit, hoe kan het dan nog geloofwaardig lokale behoeftes beantwoorden?

Dit onderzoek focust zich hoofdzakelijk op beleidsdocumenten waarin achterliggende gedachten, doelen en agenda's ontmaskerd worden. De limes strekt zich uit van lokaal en nationaal, tot Europees en globaal niveau. Om het onderzoek vatbaar te maken, richt deze scriptie zich hoofdzakelijk op het nationale niveau. Desondanks voegen alle niveaus een van de puzzelstukken toe die het hedendaagse limeserfgoed compleet maken. Wanneer bijvoorbeeld via enquêtes of onderzoek naar lokale limesites naar de lokale gemeenschap was gekeken, kon eveneens het lokale narratief in kaart worden gebracht.

Daarnaast gaat dit onderzoek ervan uit dat beleidsdocumenten het gehele beleid en achterliggende gedachten en motivaties van de makers en opdrachtgevers kunnen weergeven. Wanneer er gebruik was gemaakt van aanvullende interviews, was een perspectief op de beleidsdocumenten mogelijk geweest. Wellicht schrijven de auteur van de documenten naar wat de overheid en UNESCO horen wilt, maar hebben zij in de praktijk andere plannen. In aanvullend onderzoek zou het allereerst interessant zijn de lokale uitwerking van de limes als voorlopig werelderfgoed in musea en educatieve projecten te onderzoeken.

Bibliografie

- Aa, Bart van der. "Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impacts of listing". Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2005.
- Abungu, George Okello. "Heritage Practice in Africa". In *A Companion to Heritage Studies*, geredigeerd door William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel, 373-391. Chichester: John Wiley & Sons, 2015.
- Albers, Heike C. en Helen D. Hazen. "Maintaining Authenticity and Integrity at Cultural World Heritage Sites". *Geographical Review* 100, no. 1 (januari 2010): 56-73.
- Anholt, Simon. "Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations". *Exchange* 2. no. 1 (2013): 6-9.
- Ashworth, Gregory John. *Building a New Heritage: Tourism, Culture, and Identity in the New Europe*. Londen: Routledge, 1994.
- Bavo Onderzoeksgroep, "The Dutch Neoliberal City and the Cultural Activist as the Last of the Idealists". *Laps-Rietveld* 2007. Voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017. <http://laps-rietveld.nl/?p=824>.
- Bazelmans, Jos. "Ruimte en verleden tijd: imperium, staat en Unie". In *Limes Atlas* geredigeerd door Bernard Colenbrander, 11-16. Rotterdam: Uitgeverij NAI 010, 2005.
- Breeze, Ruth. "Critical Discourse Analysis and its Critics". *Pragmatics* 21, no. 4 (2011): 493-525.
- Brumann, Christoph en David Berliner, *World Heritage on the Ground: Ethnographic Perspectives*. New York: Berghahn Books, 2016.
- Brumann, Christoph. "Community as Myth and Reality in the UNESCO World Heritage Convention". In *Between Imagined Communities and Communities of Practice: Participation, Territory and the Making of Heritage*. Geredigeerd door Nicolas Adell, Regina F. Bendix, Chiara Bortolotto en Markus Tausche., 273-289. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, Göttingen Studies on Cultural Property, Volume 8, 2015.
- Bussemaker, Jet. *Brief Nominatieprogramma Nederlandse Voordrachten Werelderfgoedlijst aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. Den Haag: 22 mei 2015. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/32725/kst-32725-3?resultIndex=1&sorttype=1&sortorder=4>.

- Caalders, Janine en Jeroen Laro, *Uitvoeringsagenda Publieksbereik Romeinse Limes*. Utrecht: BureauBuiten, 2012. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi5juvVi6nVAhUEWxoKHXwnCLwQFggmMAA&url=https%3A%2F%2Fwww.provincie-utrecht.nl%2Fpublish%2Fpages%2F196310%2Fagenda_publicksbereik_romeinse_limes.pdf&usg=AFQjCNHTvAEfV1jau5LaQ_SFIUdB-Bog_w.
- Chalcraft, Jasper en Gerard Delanty. “Can Heritage be Transnationalised? The Implications of Transnationalism for Memory and Heritage in Europe and Beyond”. *Cultural Base* (03-03-2016): <http://culturalbase.eu/can-heritage-be-transnationalised-the-implications-of-transnationalism-for-memory-and-heritage-in-europe-and-beyond/>.
- Colenbrander, Bernard. *Limes Atlas*. Rotterdam: Uitgeverij NAI 010, 2005, 2005.
- College van Rijksadviseurs. “Limes, eenheid in verscheidenheid (05-02-2015)” Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
<https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/actueel/nieuws/2015/02/05/limes-symposium>.
- College van Rijksadviseurs. *CRa-advies Romeinse Limes aan Nederlandse Limes Samenwerking*. Den Haag: 3 maart 2015. Voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017.
<http://www.limeswerelderfgoed.nl/download/definitief-advies-college-rijksadviseurs-programma-romeinse-limes-pdf/?wpdmdl=880>.
- Coombe, Rosemary. “Managing Cultural Heritage as Neoliberal Governmentality”. In *Heritage Regimes and the State*. Geredigeerd door Regina F. Bendix, Aditya Eggert en Arnika Peselmann, 375-389. Göttingen: Göttingen University Press, 2012.
- Cooney, Gabriel. “Introduction,” *World Archaeology* 39, no. 3 (sep., 2007): 299-304.
- Di Giovine, Michael A. *The Heritage-scape: UNESCO, World Heritage, and Tourism*. Lanham: Lexington Books, 2009.
- Foucault, Michel. “Governmentality”. In *The Foucault Effect: studies in governmentality*. Geredigeerd door Graham Burchell, Colin Gordon en Peter Miller, 87-104. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Foucault, Michel. “Politics and the Study of Discourse”. In *The Foucault Effect: studies in governmentality*. Geredigeerd door Graham Burchell, Colin Gordon en Peter Miller, 53-72. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.

- Franzen, Paul. “Nijmegen Graaft!”. In *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*, geredigeerd door Paul van der Heijden, 35. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016.
- Frey, Bruno S. en Lasse Steiner, “Imbalance of World Heritage List: Did the UNESCO Strategy Work?”. *University of Zurich Department of Economics Working Paper Series*, no. 14 (maart 2011): 1-30.
- Galland, Pierre Katri Lisitzin, Anatole Oudaille-Diethardt en Christopher Young, *World Heritage in Europe Today*. Parijs: UNESCO, 2016.
- Gielen, Pascal. “Repressief Liberalisme – Over kunst, markt en cultuurbeleid in Nederland”. (04-09-2013) <http://www.kifkif.be/actua/repressief-liberalisme-over-kunst-markt-en-cultuurbeleid-in-nederland>
- “Grachtengordel wordt nu echt werelderfgoed”. *Het Parool*, 21 juni 2010. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017. <http://www.parool.nl/amsterdam/grachtengordel-wordt-nu-echt-werelderfgoed~a300553/>.
- Graham, Linda J. 2005. Discourse analysis and the critical use of Foucault. Gepresenteerd op het jaarlijkse Australian Association for Research in Education, Sydney. Voor het laatst geraadpleegd 26-07-2017. <https://eprints.qut.edu.au/2689/1/2689.pdf>.
- Haalebos, J.K. “Van Nijmegen naar Utrecht: de limes in Nederland”. In *1950 Jaar Romeinen in Utrecht*, red. R. Van der Eerden in *Jaarboek Oud-Utrecht* (1997): 36-66.
- Hammersma, Marjan. Bijlage C, Benoemingsbrief leden expertgroep (31-10-2014) in *Bitter en Zoet: Advies van de expertgroep werelderfgoednominaties*. Robert J. Quarles van Ufford Maart 2015. https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/nieuws/definitief_eindrapport_expertgroep_werelderfgoednominaties_2015.pdf
- Heijden, Paul van der. *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016.
- Holtorf, Cornelius. “The Heritage of Heritage”. *Heritage & Society* 5, no. 2 (herfst 2012): 153–174.
- *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*. Voor het laatst geraadpleegd 05-07-2017. <https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiT9NeHgrHVAhVCZ1AKHfLtBm4QFggmMAA&url=http%3A>

<https://www.binnenlandsbestuur.nl/uploads/2014/1/Tekst-intentieverklaring.pdf&usg=AFQjCNEFaKRwMmvs1IIK-JylcAUMkmb6iQ>.

- Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes en Jan Rouwendal. “De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening: Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding”. In opdracht van Netwerk Erfgoed en Ruimte, I-dezain.nl, Amsterdam: 2012. Voor het laatst geraadpleegd 26-07-2017.
https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/van_gearrangeerd_huwelijk_tot_dynamische_verhouding.pdf.
- Jokilehto, Jukka, Henry Cleere, Susan Denyer en Michael Petzet. “The World Heritage List: Filling the Gaps – an Action Plan for the Future”. ICOMOS (februari 2004): http://www.icomos.org/world_heritage/gaps.pdf.
- Jokilehto, Jukka, Henry Cleere, Susan Denyer en Michael Petzet. *The World Heritage List: Filling the Gaps – an Action Plan for the Future*. ICOMOS, februari 2004. Voor het laatst geraadpleegd 05-07-2018. http://www.icomos.org/world_heritage/gaps.pdf.
- Klein, Vivian de, en Jan Verhagen. “Rijnwaarden Betrokken bij de Romeinse Historie van Herwen”. In *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*, geredigeerd door Paul van der Heijden, 83. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016.
- Kruyswijk, Marc. “Zeuren Amsterdammers terecht over toeristen en festivals?”. *Het Parool*, 18 augustus 2015. Voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017.
<http://www.parool.nl/binnenland/zeuren-amsterdammers-terecht-over-toeristen-en-festivals~a4123750/>.
- Lähdesmäki, Tuuli. “Rhetoric of Unity and Cultural Diversity in the Making of European Cultural Identity”. *International Journal of Cultural Policy* 18, no. 1 (1 januari 2012): 59-75.
- Leene, Tamar. *Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*. Utrecht: september 2014. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017. https://www.provincie-utrecht.nl/publish/pages/866/tussenstand_werelderfgoednominatie_def.pdf.
- MacDonald, Sharon. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Londen: Routledge, 2013.
- Meijers, Josan. Woord Vooraf in *Grens van het Romeinse Rijk: de limes in Gelderland*. Geredigeerd door Paul van der Heijden, 6. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2016.

- Meskell, Lynn en Christopher Brumann. “Unesco and New World Orders.” In *Global Heritage: a reader*. Geredigeerd door Lynn Meskell, 22-42. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2015.
- Meskell, Lynn, C. Liuzza, E. Bertacchini en D. Saccone. “Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes”. *International Journal of Heritage Studies* 21, no. 5 (2015): 423–440.
- Meskell, Lynn. “States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO’s World Heritage Committee”. *Anthropological Quarterly* 87, no. 1 (winter 2014): 217-243.
- Meskell, Lynn. “The Rush to Inscribe: Reflections on the 35th Session of the World Heritage Committee, UNESCO Paris, 2011”. *Journal of Field Archaeology* 37, no. 2 (mei 2012): 145-151.
- Meskell, Lynn. “Transacting UNESCO World Heritage: gifts and exchanges on a global stage.” *Social Anthropology* 23, no. 1 (feb. 2015): 3-21.
- Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Verkeer en Waterstaat, Nota Belvedere (zomer 1999). Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2007/12/18/nota-belvedere/notabelvedere.pdf>.
- Munasinghe, Harsha. “The Politics of the Past: Constructing a National Identity through Heritage Conservation”. *International Journal of Heritage Studies* 11, no. 3 (augustus 2006): 251-260.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie, *Outstanding Universal Value (definitief concept)* (03-02-2016, 1-2), voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
https://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiUluHS_rXVAhUHY1AKHYMBBrEQFggoMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.hollandsewaterlinie.nl%2Fdownload%2Fdefinitief-concept-outstanting-universal-value%2F&usg=AFQjCNHGWpj6BeaWVZizXmUoJzXE80SknA.
- Nieuwenhuis, Marijn. “The rise of Dutch neo-liberal nationalism,” *Open Democracy* (02-04-2012): <https://www.opendemocracy.net/marijn-nieuwenhuis/rise-of-dutch-neo-liberal-nationalism>.
- Plasterk, Ronald H.A. Briefadvies werelderfgoed aan Raad voor Cultuur. Den Haag: 11 mei 2007.

- Plasterk, Ronald. *Brief Inzake Werelderfgoed van Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*, aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Den Haag: 17 december 2007.
- Plasterk, Ronald. *Briefadvies Werelderfgoed*. Den Haag: 15 augustus 2007.
- Pocock, Douglas. "Some Reflections on World Heritage". *The Royal Geographical Society (With the Institute of British Geographers)* 29, no. 3 (september 1997): 260-268.
- Programma Visie Erfgoed en Ruimte. *Werelderfgoed Publieksonderzoek – een meting* (november 2016). Projectnummer: H2970.
- Quarles van Ufford, Robert J. *Bitter en Zoet: advies van de expertgroep beoordeling werelderfgoednominaties* (maart 2015).
- Rössler, M. "World Heritage Cultural Landscapes: A UNESCO Flagship Programme 1992-2006". *Landscape Research* 31, no. 4 (2006): 333-353.
- Rotterdam, Marjolein van. *Werelderfgoed van Nederland: Unesco-monumenten van nu en de toekomst*. Amsterdam: Uitgeverij Lias, 2011.
- Ruskin, John. *The Seven Lamps of Architecture*. Londen: Smith, Elder & Co, 1849.
- Ryan, Jason en Sari Silvanto. "A Brand for all the Nations: The development of the World Heritage Brand in emerging markets". *Marketing Intelligence & Planning* 29, no. 3 (mei 2011): 305-317.
- Ryan, Jason en Sari Silvanto. "The World Heritage List: The making and management of a brand". *Place Branding and Public Diplomacy* 5, no. 4 (november 2009): 290-300.
- Silverman, Helaine, Emma Waterton en Steve Watson. *Heritage in Action: Making the Past in the Present*. New York: Springer, 2016.
- Smith, Laurajane en Emma Waterton. *Taking Archaeology out of Heritage*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006.
- Turtinen, Jan, "Globalising Heritage – On UNESCO and the Transnational Construction of a World Heritage". *SCORE* 2000, no. 12 (2000): 1-25.
- Varga, Somogy, "The politics of Nation Branding: Collective identity and public sphere in the neoliberal state". *Philosophy and Social Criticism* 39, no. 8 (2013): 825-845.

- Vecco, Marilena. "A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible". *Journal of Cultural Heritage* 11 (2010): 321-324.
- Visser, Catherine, Tom Hazenberg, Annelies Koster, Freek Hasselaar en Nigel Mills, *Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland: Het cement voor aantrekkelijk erfgoed*, oktober 2016. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
<http://www.limeswerelderfgoed.nl/download/interpretatiekader-limes-webversie/?wpdmdl=298>.
- Visser, Catherine. *Limes: op zoek naar de lijn*. DaF-architecten, 2015. Gepresenteerd op 13 februari 2015 in het Centraal Museum Utrecht tijdens het symposium 'Limes, eenheid in verscheidenheid'. Voor het laatst geraadpleegd 01-08-2017.
<https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2015/02/20/quickscan-limes>.
- White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2009.
- Willems, Prof. Dr. W.J.H., Drs. E. Graafstal en Dr. C. van Driel-Murray, *Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes*. Leiden, Leiden University, 2014.
- Willems, Willem J.H. "The Future of World Heritage and the Emergence of Transnational Heritage Regimes". *Heritage & Society* 7, no. 2 (november 2014): 105-120.

Websites

- Bezoekerscentrum Beemster. "Nominatiedossier aan UNESCO." Voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017. <https://bezoekerscentrumbeemster.nl/nominatiedossier-aan-unesco/>.
- Bezoekerscentrum de Beemster. "Werelderfgoed de Beemster." Voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017. <https://bezoekerscentrumbeemster.nl/werelderfgoed-de-beemster/>.
- BureauBuiten. "Economie & Omgeving." Voor het laatst geraadpleegd 24-05-2016. <http://www.bureaubuiten.nl/nl/nieuws/nieuws/artikel/presentatie-landelijk-programma-romeinse-limes/>.
- Centraal Museum. "Rietveld Schöderhuis". Voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017. <http://centraalmuseum.nl/bezoeken/locaties/rietveld-schroederhuis/>.

- Cultureel Erfgoed. “Nota Belvedere”. Voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017. <https://cultureelerfgoed.nl/van-belvedere-naar-kiezen-voor-karakter>.
- Curacao Monuments. “Willemstad World Heritage City.” Voor het laatst geraadpleegd 02-06-2017. <http://www.curacaomonuments.org/willemstad-world-heritage-city.shtml>.
- Drents Archief. “Koloniën van Weldadigheid in de belangstelling.” Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.drentsarchief.nl/nieuws/820-kolonien-van-weldadigheid-in-de-belangstelling>.
- Erfgoedstem. “Bussemaker opent eerste werelderfgoed podium wereld.” Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017. <https://erfgoedstem.nl/bussemaker-opent-eerste-werelderfgoed-podium-wereld/>.
- ICOMOS. “Nederlands Werelderfgoed.” Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017. <http://www.icomos.nl/nl/icomos-nederland/werelderfgoed/>.
- KesselsKramer. “Project Unesco Wereldberoemd.” Voor het laatst geraadpleegd 01-06-2017. <http://www.kesselskramer.com/communication/projects/unesco-wereldberoemd>.
- Kinderdijk. “Unesco Werelderfgoed. Voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017 <https://www.kinderdijk.nl/ontdek/het-verhaal/UNESCO-werelderfgoed/>.
- Koloniën van Weldadigheid. “Geschiedenis”. Voor het laatst geraadpleegd 22-06-2017. <http://www.kolonienvanweldadigheid.eu/geschiedenis>.
- Koloniën van Weldadigheid. “Managementplan”. Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.kolonienvanweldadigheid.eu/sites/default/files/MP%20KvW%20hoofdkatern%20aanpassingen%20peerreview%20en%20Omgevingswet%2030092016.pdf>.
- Limes Werelderfgoed. “Op weg naar Werelderfgoed”. Voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017. <http://www.limeswerelderfgoed.nl/>.
- Limes Werelderfgoed. “Wat is UNESCO Werelderfgoed, nominatieproces Romeinse limes”. Voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017. <http://www.limeswerelderfgoed.nl/wat-is-unesco-werelderfgoed/nominatieproces-romeinse-limes/>.
- Monumenten. “Werelderfgoed.” Voor het laatst geraadpleegd 09-06-2017. <https://www.monumenten.nl/soorten-monumenten/werelderfgoed>.

- Monumentenfonds. “Willemstad UNESCO Werelderfgoed.” Voor het laatst geraadpleegd 02-06-2017. <http://www.monumentenfonds.org/index.php/2015-01-24-22-41-16/willemstad-UNESCO-werelderfgoed> .
- Nationale Commissie van Werelderfgoed. “Jaarverslag 2015.” Voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017. https://www.unesco.nl/sites/default/files/dossier/unesco_commissie_jaarverslag_2015_-_nl.pdf?download=1.
- NBTC. “Hollandmarketing, een sterk Holland merk.” Voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017. <http://www.nbtc.nl/nl/homepage/hollandmarketing/een-sterk-hollandmerk/holland-dna.htm>.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie. “Uitzonderlijke Universele Waarde Beschreven.” Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco-nominatie-beschrijving-van-de-ouv-in-concept-gereed/>.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie. “Uitzonderlijke Universele Waarde Beschreven”. Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco-nominatie-beschrijving-van-de-ouv-in-concept-gereed/>.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie. “UNESCO, Levend Landschap.” Voor het laatst geraadpleegd 09-06-2017. <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco/levend-landschap/>.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie. “UNESCO”. Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.hollandsewaterlinie.nl/unesco/>.
- Nieuwe Hollandse Waterlinie: “Waterlinie.” Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017. <http://www.hollandsewaterlinie.nl/waterlinie/>.
- Nipo. “Expertise.” Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017. <http://www.nipo.nl/expertise/>.
- Nipo. “Gedragbeïnvloeding.” Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017. <http://www.nipo.nl/expertise/gedragbeinvloeding/>.
- Radboud Universiteit. “Auxilia, Duurzame Grens”. Voor het laatst geraadpleegd 18-06-2017. <http://www.ru.nl/auxilia/duurzame-grens/>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Dossiers Werelderfgoed, Voorlopige lijst van toekomstige aanvragen in Nederland.” Voor het laatst geraadpleegd 06-06-2017. <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/voorlopige-lijst-van-toekomstige-aanvragen-in-nederland>.

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ‘Dossiers Visie Erfgoed en Ruimte, vijf programmalijnen 2012-2016.’ Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/visie-erfgoed-en-ruimte/vijf-programmalijnen-2012-2016>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Cultureel Erfgoed Nieuws, werelderfgoednominatie Romeinse Rijksgrens stap dichterbij.” Voor het laatst geraadpleegd 16-06-2017. <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/werelderfgoednominatie-romeinse-rijks grens-stap-dichterbij>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Cultureel Erfgoed, dossiers, werelderfgoed, wereldberoemd in eigen land”. Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/wereldberoemd-in-eigen-land>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “De Erfgoedmonitor”. Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017. <https://erfgoedmonitor.nl/onderwerpen/werelderfgoed-nederland>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Dossiers Werelderfgoed, betekenis van vermelding op de werelderfgoedlijst.” Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/betekenis-van-vermelding-op-de-werelderfgoedlijst>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Dossiers Werelderfgoed, Werelderfgoed in Nederland.” Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/werelderfgoed/werelderfgoed-in-nederland>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Ons werelderfgoed is wereldberoemd, binnenkort ook in Nederland.” Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/ons-werelderfgoed-is-wereldberoemd-binnenkort-ook-in-nederland>.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. “Publicaties, Erfgoed en Ruimte, kiezen voor karakter.” Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017.
<https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/erfgoed-en-ruimte-kiezen-voor-karakter>.
- Roman Frontiers. “About Limes, Frontiers of the Roman Empire EU’s Greatest Archaeological Monument”. Voor het laatst geraadpleegd 23-07-2017.
<http://www.romanfrontier.eu/en/about-limes/frontiers-roman-empire-eus-greatest-archaeological-monument>.

- Roman Frontiers. “Frontiers of the Roman Empire, Europe’s greatest archaeological monument”. Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017.
<http://www.romanfrontier.eu/en/about-limes/frontiers-roman-empire-eus-greatest-archaeological-monument>.
- RTV Drenthe. “Boek eerste stap om Koloniën van Weldadigheid toeristisch op de kaart te zetten”. Voor het laatst geraadpleegd 27-06-2017.
<http://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/112275/Boek-eerste-stap-om-Kolonien-van-Weldadigheid-toeristisch-op-de-kaart-te-zetten>.
- Ruimte en Wonen. “De Romeinse Limes als Ruimtelijke Opgave. Voor het laatst geraadpleegd 17-06-2017. <https://www.ruimteenwonen.nl/de-romeinse-limes-als-ruimtelijke-opgave>.
- Schokland. “Werelderfgoed”. Voor het laatst geraadpleegd 26-05-2017.
<https://schokland.nl/werelderfgoed>.
- Stichting Romeinse Limes Nederland. “Informatie en Contact”. Voor het laatst geraadpleegd: 22-05-2017. <http://www.romeinselimes.nl/nl/info-contact/stichting-romeinse-limes-nederland>.
- UNESCO. “Illicit Trafficking of Cultural Property, 1970 Convention”. Voor het laatst geraadpleegd 30-05-2017. <http://www.UNESCO.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/>.
- UNESCO. “Memorandum of Understanding”. Voor het laatst geraadpleegd 27-07-2017. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/BSP/pdf/UNESCO-EU_MoU_8_October_2012.pdf.
- UNESCO. “Stelling van Amsterdam”. Voor het laatst geraadpleegd 03-05-2017.
<https://www.UNESCO.nl/erfgoed/stelling-van-amsterdam#zoom=3&lat=-3.69082&lon=4.89306&layers=BT>.
- Van Nelle Fabriek. “Historie”. Voor het laatst geraadpleegd 04-06-2017.
<http://www.vannellefabriek.com/Van-Nelle-Fabriek-Historie>.
- Werelderfgoed Nederland. “Over Ons”. Voor het laatst geraadpleegd 29-06-2017.
<https://www.werelderfgoed.nl/over-ons>.
- WHC UNESCO. “About World Heritage”. Voor het laatst geraadpleegd 24-05-2017.
<http://whc.unesco.org/en/about/>.

- WHC UNESCO. “Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage”. Voor het laatst geraadpleegd 21-06-2017.
<http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>.
- WHC UNESCO. “Decision: 32 COM 10B”. Voor het laatst geraadpleegd 13-07-2017.
<http://whc.unesco.org/en/decisions/1741>.
- WHC UNESCO. “Modern Heritage”. Voor het laatst geraadpleegd 03-07-2017.
<http://whc.unesco.org/en/modernheritage/>.
- WHC UNESCO. “NFIT”. Voor het laatst geraadpleegd 03-06-2017.
<http://whc.unesco.org/en/nfit>.
- WHC UNESCO. “Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”. Voor het laatst geraadpleegd 25-07-2017.
<http://whc.unesco.org/document/156250>.
- WHC UNESCO. “Tentative list, 5632”. Voor het laatst geraadpleegd 09-06-2017.
<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5632/>
- WHC UNESCO. “Tentative Lists, Frontiers of the Roman Empire (Extension)”. Voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5636/>.
- WHC UNESCO. “The Criteria for Selection”. Voor het laatst geraadpleegd: 24-06-2016. <http://whc.unesco.org/en/criteria/>.
- WHC UNESCO. “World Heritage Fund”. Voor het laatst geraadpleegd 16-07-2017.
<http://whc.unesco.org/en/world-heritage-fund/>.
- WHC UNESCO. “World Heritage List, Frontiers of the Roman Empire”. Voor het laatst geraadpleegd 08-06-2017. <http://whc.unesco.org/en/list/430>.
- Willems, Professor Dr. W.J.H (Willem). “About Me”. Voor het laatst geraadpleegd 20-06-2017. <http://www.willemwillems.com/about-me.html>.
- Woudagemaal. “UNESCO Werelderfgoed”. Voor het laatst geraadpleegd 01-06-2017.
<https://www.woudagemaal.nl/werelderfgoed/unesco-werelderfgoed.htm>.

Bijlage 1. Lijst met Gebruikte Afkortingen

AHD:	Authorized Heritage Discourse
CRA:	College van Rijksadviseurs
DOCOMOMO:	Working Party for the Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement
EU:	Europese Unie
ICCROM:	International Centre for the Preservation and Restoration of Cultural Property
ICOMOS:	International Council for Monuments and Sites
IUCN:	International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources
LIG:	Limes-initiatiefgroep (voorloper van de NLS)
NBTC:	Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen
NLS:	Nederlandse Limesamenwerking (de <i>siteholder</i> van de limes in Nederland)
NWO:	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OCW:	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
OUV:	Outstanding Universal Value
PVV:	Partij van de Vrijheid
RCE:	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RLN:	Stichting Romeinse Limes Nederland
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
VVAB:	Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad
VVD:	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WHC:	World Heritage Centre
WHS:	World Heritage Site